

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

MATICA SRPSKA
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – *Зборник за друшћивене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИЦИ

Др Милош Јовановић (1950) • Живојин Бошков (1951–1952) • Рајко Николић (1953–1965) •
Академик Славко Гавриловић (1966–1969) • Др Александар Магарашевић (1970–1973) •
Др Младен Стојанов (1974–1999) • Др Милован Митровић (2000–2004) •
Академик Часлав Оцић (2005–2016) • Др Рајко Буквић (2017–2019) •
Др Миломир Степић (2020–2022) • Др Душан Достанић и др Милош Ковић (2023–)

САВЕТ ЧАСОПИСА

Председник Савешћа
Академик Часлав ОЦИЋ (Београд)

Чланови Савешћа

Проф. др Масајуки ИВАТА (Токио, Јапан) • Проф. др Александар ЈОКИЋ (Портланд, САД) •
Проф. др Питер РАДАН (Сиднеј, Аустралија) • Проф. др Миломир СТЕПИЋ (Београд) •
Проф. др Богољуб ШИЈАКОВИЋ (Београд)

198

(2/2026)

УРЕДНИШТВО

Чланови Уредништва

Проф. др Даниела АРСЕНОВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Бошко И. БОЈОВИЋ (Париз, Француска)
• Проф. др Милан БРДАР (Београд) • Др Душан ДОСТАНИЋ (Београд) • Проф. др Костас
ДУЗИНАС (Лондон, Велика Британија; Атина, Грчка) • Др Миша ЂУРКОВИЋ (Београд)
• Проф. др Ђорђе ИГЊАТОВИЋ (Београд) • Проф. др Милош КОВИЋ (Београд)
• Проф. др Часлав Д. КОПРИВИЦА (Београд) • Проф. др Митко КОТОВЧЕВСКИ
(Скопље, Северна Македонија) • Проф. др Јована МИЛУТИНОВИЋ (Нови Сад)
• Проф. др Ђорђе МИТРОВИЋ (Београд) • Проф. др Милован МИТРОВИЋ (Београд)
• Проф. др Дејан МИХАИЛОВИЋ (Мексико Сити, Мексико) • Др Драго ЊЕГОВАН (Нови Сад) •
Др Александра ПАВИЋЕВИЋ (Београд) • Проф. др Јасмина ПЕКИЋ (Нови Сад)
• Проф. др Ранка ПЕРИЋ РОМИЋ (Бања Лука, Р. Српска, БиХ) • Проф. др Душан ПРОРОКОВИЋ
(Београд) • Проф. др Миломир СТЕПИЋ (Београд) • Проф. др ХУАНГ Пинг (Пекинг, Кина)
• Проф. др Бранислав РИСТИВОЈЕВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Срђан ШЉУКИЋ (Нови Сад)

Главни уредник

Др Душан ДОСТАНИЋ

Одговорни уредник

Др Милош КОВИЋ

Copyright © Матица српска, Нови Сад, 2026

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

198
(2/2026)

НОВИ САД
2026

Илустрација на корици
гравира Захарије Орфелина
Човек иице за сѿолом

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

Јован В. Димитријевић
ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЈА
ЛИКВИДНЕ ДЕМОКРАТИЈЕ
Домети, ограничења и примена
модела ликвидне скупштине	Jovan V. Dimitrijević
INSTITUTIONALIZING
LIQUID DEMOCRACY
Scope, Limits and Application
of the Liquid Assembly Model
183–192	

Никола Павловић
КОРПОПОЛИС –
ТРАНСФОРМАЦИЈА САВРЕМЕНОГ
УРБАНОГ ПРОСТОРА	Nikola Pavlović
CORPOPOLIS –
THE TRANSFORMATION OF
CONTEMPORARY URBAN SPACE
193–207	

Милена Којић, Владан Видицки
и Сара Мејџор
ДОМЕТИ И ОГРАНИЧЕЊА
УПОТРЕБЕ ВЕШТАЧКЕ
ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ У ПРОЦЕСУ
ВИСОКОГ ОБРАЗОВАЊА	Milena Kojić, Vladan Vidicki
and Sara Major
THE SCOPE AND LIMITATIONS
OF USING ARTIFICIAL
INTELLIGENCE IN THE HIGHER
EDUCATION PROCESS
209–221	

Milena Šović
SURVIVOR TESTIMONIES IN
THE AGE OF ARTIFICIAL
INTELLIGENCE: ETHICAL, LEGAL,
AND TECHNICAL BOUNDARIES
OF DIGITAL REPRESENTATION	Милена Шовић
СВЕДОЧАНСТВА ПРЕЖИВЕЛИХ
У ЕРИ ВЕШТАЧКЕ
ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ: ЕТИЧКЕ,
ПРАВНЕ И ТЕХНИЧКЕ ГРАНИЦЕ
ДИГИТАЛНЕ ПРЕДСТАВЕ
223–234	

Duško R. Kuzović
TRADITIONAL HOUSE OF
THE JEBALLI PEOPLE IN
THE SURROUNDINGS OF SALALAH
CITY, DHOFAR GOVERNORATE,
SULTANATE OF OMAN	Душко Р. Кузовић
ТРАДИЦИОНАЛНА КУЋА
НАРОДА ЏЕБАЛИ
У ОКОЛИНИ ГРАДА САЛАЛА,
ОБЛАСТ ДОФАР,
СУЛТАНАТ ОМАН
235–286	

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEW

Срђан Милашиновић
ПРОМЕНЉИВОСТ ГРАНИЦА У ВРЕМЕНУ ПОГУБЉЕНИХ ИДЕНТИТЕТА
(Драган Симеуновић, *Граница и идентитет*, Прометеј и Центар за
културне интеграције, Нови Сад 2025; 67 стр.)
287–289

Снежана Штрангарић
КОМОДИФИКАЦИЈА ОБРАЗОВАЊА, НАУКЕ И МОРАЛА
(Mihael Antolović i Slobodan Sadžakov, *Robe i robovi neoliberalnog sveta*,
Pedagoški fakultet, Sombor 2025, 305 str.)
290–292

Татјана Орбовић
ПОСТЦЕНЗУРА И ЊЕНИ КОНТЕКСТИ У САВРЕМЕНОМ ЕВРОПСКОМ ТЕАТРУ
(*Theatre Censorship in Contemporary Europe: Silence and Protest*
Edited by Anne Etienne and Chris Megson, Exeter 2024, 266 pag.)
[Позоришна цензура у савременој Европи: тишина и протест.
Уредили Ен Етјен и Крис Мегсон, Ексетер 2024; 266 стр.]
293–295

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
297–299

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР / REGISTER OF NAMES
301–305

ГЕОГРАФСКИ РЕГИСТАР / REGISTER OF GEOGRAPHICAL NAMES
306–307

ПОЛИТИКА УРЕДНИШТВА / EDITORIAL POLICY
309–318

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ / INSTRUCTIONS FOR AUTHORS
319–328

ПОЗИВ НА ПРЕТПЛАТУ / SUBSCRIPTION INVITATION
329

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

UDC 321.7:004
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2698183D>
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД
Примљен: 1. 5. 2026.
Прихваћен: 22. 5. 2026.

ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЈА
ЛИКВИДНЕ ДЕМОКРАТИЈЕ
Домети, ограничења и примена модела
ликвидне скупштине

ЈОВАН В. ДИМИТРИЈЕВИЋ

Београд, Србија
jovan.v.dimitrijevic@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0006-8322-4991>

САЖЕТАК: Рад испитује да ли се ликвидна демократија може институционализовати кроз модел ликвидне скупштине као допуну савременој представничкој демократији. Полазиште анализе јесте криза легитимитета изборно-партијског модела и Фишкинова трилема демократске реформе, која показује тешкоћу истовременог остваривања масовне партиципације, политичке једнакости и делиберативног квалитета. Рад почива на теоријско-нормативној анализи и критичком прегледу литературе из демократске теорије, студија платформи и рачунарских наука. Основна теза гласи да ликвидна скупштина може повећати селективну партиципацију, флексибилност представљања и епистемички квалитет одлука, али само ако се уреди као социо-техничка институција са јасним правним, алгоритамским и безбедносним гаранцијама. Истовремено, модел отвара ризике концентрације утицаја, алгоритамске нетранспарентности, поларизације, дезинформација и напетости између проверљивости и тајности гласања. Закључује се да ликвидна скупштина није замена за парламент, већ могуће допунско тело у ограниченим областима јавне политике.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: ликвидна демократија; ликвидна скупштина; представничка демократија; платформско управљање; алгоритамска регулација; дигитална демократија

УВОД

Савремене либералне демократије суочавају се са падом поверења у институције, слабењем посредничке улоге странака и осећањем грађана да избори више не обезбеђују довољну контролу над јавним одлучивањем. Класични представнички модел почива на периодичном преносу мандата, што грађане претвара у повремене учеснике, а политичке елите у сталне управљаче политичког процеса. Зато Хелена Ландемор савремену демократију усмерава ка отворенијим облицима учешћа грађана [Landemore, 2020: xvi, 11]. На том месту настаје простор за демократске иновације које треба да прошире учешће, а да не угрозе институционалну стабилност.¹

Свака радикалнија реформа, ипак, наилази на ограничење које Фишкин означава као трилему демократске реформе. У масовним друштвима тешко је истовремено обезбедити политичку једнакост, широку партиципацију и квалитетну делиберацију [Fishkin, 2009: 53]. Референдумска демократија шири учешће, али често трпи због недовољне информисаности. Мини-јавности² подижу квалитет расправе, али остају ограничене на мали број учесника. Ликвидна демократија се у новијој литератури јавља као покушај да се ова три циља повежу кроз другачији институционални дизајн [Valsangiacomo, 2025: 1–2].³

Основно питање рада гласи – Може ли се модел ликвидне скупштине нормативно и институционално обликовати тако да представља одрживу допуну представничкој демократији? Полазна претпоставка је опрезна. Ликвидна скупштина има демократске предности, али само ако се не посматра као пука платформа за гласање. Она мора бити схваћена као социо-техничка институција, у којој су правна правила, алгоритамска архитектура, јавност расправе и одговорност међусобно повезани [Randma-Liiv and Lember, 2022: 133; Tseng, 2025: 160–161].⁴

КОНЦЕПТУАЛНИ ОКВИР

Демократска теорија разликује више модела колективног одлучивања према начину расподеле политичке моћи, обиму учешћа и процедури легитимисања одлука. Представничка демократија почива на преносу

¹ Отворена демократија у овом раду означава институционално ширење учешћа грађана изван класичног изборног циклуса, без одбацивања представничких институција [Landemore 2020: xvi, 11–14].

² Мини-јавности су насумично одабрани форуми грађана, дизајнирани да буду довољно мали за квалитетну делиберацију, а довољно репрезентативни да буду демократски легитимни [Landemore, 2020]. Ова тела (нпр. грађанске пороте или скупштине) омогућавају информисано решавање комплексних питања од јавног интереса [Smith, 2009: 76].

³ Фишкинова трилема означава напетост између политичке једнакости, масовне партиципације и квалитетне делиберације. Институционални модели најчешће снажно остварују два циља, док трећи остаје ограничен [Fishkin, 2009: 46–54].

⁴ Социо-техничка институција значи да правна правила, политичке процедуре, програмска архитектура и корисничко понашање делују као повезана целина, а не као одвојени слојеви система [Randma-Liiv and Lember, 2022: 133; Tseng, 2025: 160–161].

овлашћења за политичко одлучивање: грађани путем избора поверавају мандат представницима на ограничен временски период [Blum and Zuber, 2016: 164]. Директна демократија тежи непосредном утицају грађана на одлуке, али у сложеним друштвима наилази на проблем когнитивног преоптерећења⁵ [Smith, 2009: 5; Fishkin, 2009: 33–34].

Партиципативна демократија наглашава вредност сталног учешћа, јер оно развија грађанске врлине и оснажује појединце [Smith, 2009: 5; Fishkin, 2009: 76]. Делиберативна демократија тежиште помера са самог гласања на процес формирања ставова. Легитимне одлуке треба да произлазе из јавне, рационалне и инклузивне расправе, а не из пуког пребројавања гласова [Smith, 2009: 10–11; Fishkin, 2009: 80].

У том оквиру, Валсанђакомо ликвидну демократију одређује као флексибилни спој директног гласања и делегативног представљања. Грађанин може гласати непосредно, али и привремено поверити свој глас лицу које сматра компетентнијим за одређено питање. Делегација може бити тематска, транзитивна и опозива [Valsangiacomo, 2021: 1–2; Ford, 2014]. Зато систем није чисто директан, нити класично представнички. Он мења однос између грађанина и представника, јер политичка моћ није једном за свагда предата, већ остаје повратна.⁶

Делегирање значи добровољни пренос гласачке тежине на заступника. Грађанин задржава право да лично гласа о конкретном питању, чиме се делегирање за ту одлуку суспендује [Behrens et al., 2014: 22–23]. Опозивост је механизам контроле. За разлику од изборног циклуса, у коме грађани често губе непосредну контролу над представником до следећих избора, у ликвидној демократији делегација може бити повучена, промењена или преусмерена у сваком тренутку [Blum and Zuber, 2016: 164; Behrens et al., 2014: 25–26].

Транзитивност, односно мета-делегирање, омогућава да лице коме је поверен глас тај глас проследи трећој особи у чију процену има више поверења [Blum and Zuber, 2016: 163; Ford, 2002: 6]. Тако настају ланци поверења кроз које се утицај може усмеравати ка информисанијим актерима [Behrens et al., 2014: 24–25]. Тематска специјализација омогућава да грађанин не преноси утицај једној особи за сва питања, већ да различите заступнике бира за различите области јавне политике [Behrens et al., 2014: 22; Blum and Zuber, 2016: 167].

Из ове логике произлази модел ликвидне скупштине. За разлику од страначки конституисаног парламента, у коме су чланови одређени изборним резултатом и располажу једнаком формалном снагом, у ликвидној скупштини гласачка моћ учесника зависи од броја поверених делегација.

⁵ Когнитивно преоптерећење настаје када огромна количина сложених политичких тема премаши капацитет грађана за њихову адекватну обраду [Sunstein, 2017]. Услед овог терета, грађани прибегавају „рационалном незнању”, па њихови ставови често остају површни, неинформисани и изузетно подложни манипулацији [Fishkin, 2009: 2–3].

⁶ Тематска делегација узима пренос гласа за одређену област; транзитивност омогућава прослеђивање гласа; опозивост омогућава делегатору да повуче или промени делегацију [Behrens et al., 2014: 22–26; Valsangiacomo, 2022: 61–65].

Такав модел континуирано мапира, агрегира и делиберативно обрађује тренутну вољу и дисперзивну стручност грађана. Његов смисао није у укидању представљања, већ у његовом прецизнијем, тематски ограниченом и опозивом облику.

Ликвидна демократија, ипак, не функционише у друштвеном вакууму. Њена инфраструктура је платформа, а платформа није неутрално техничко окружење. Гилспи и Горва показују да корисничко сучеље, правила модерације и алгоритми видљивости утичу на политичко понашање и исходе [Gillespie, 2018: 1–2; Gorwa, 2024: 1–5]. Зато је ликвидна скупштина институционално-алгоритамски поредак. Кôд у њој делује као део процедуралних правила која су у класичном парламенту смештена у устав, пословник и парламентарну праксу.⁷

Историјски развој модела показује да ликвидна демократија има дубље теоријске корене од дигиталне културе 21. века. Милер је већ 1969. године предложио могућност директног или опозиво делегираног гласања у законодавном процесу [Miller, 1969: 107–113]. Развој рачунарских мрежа, а касније и онлајн платформи, омогућио је да се ова идеја технички спроведе у већим заједницама. Истовремено, алгоритамска литература указује да мреже делегација не производе нужно најбољу одлуку, јер њихов исход зависи од дизајна правила, структуре поверења и начина обраде гласова [Kahng et al., 2021: 1223–1252].

НОРМАТИВНИ ПОТЕНЦИЈАЛИ И РИЗИЦИ

Прва предност ликвидне скупштине јесте селективна и континуирана партиципација. Уместо захтева да сваки грађанин буде активан у свим темама, систем допушта различите интензитете учешћа. Појединац може непосредно гласати о питањима која добро познаје, а у другим областима делегирати утицај лицу од поверења [Blum and Zuber, 2016: 165–166]. Тиме се ублажава когнитивно преоптерећење директне демократије и истовремено избегава пасивност класичног изборног модела.

Друга предност тиче се трансформације представљања. Заступник у ликвидној демократији не мора бити страначки представник, већ може бити тематски актер чији ауторитет произлази из стручности, кредибилитета или вредносне блискости са делегаторима [Valsangiasomo, 2021: 4, 8]. Представљање се помера од модела одобравања, у коме се мандат оцењује тек на следећим изборима, ка моделу сталне реактивности. Право на опозив не укида представљање, већ га чини променљивијим и одговорнијим.

Трећа предност је епистемичка. Ако је знање у друштву дисперзивно, мрежа делегација може усмеравати политички утицај ка информисанијим актерима без укидања формалне једнакости грађана. У најбољем случају, ликвидна скупштина спаја локално искуство, експертску процену и опозиву демократску контролу [Landemore, 2020: 7–8; Valsangiasomo, 2025:

⁷ У дигиталним демократским процедурама кôд није само средство за извршење одлуке. Он одређује редослед видљивости, услове учешћа, правила филтрирања и начин рачунања исхода [Gillespie, 2018: 24; Gorwa, 2024: 1–5].

12–14]. Ова предност је најјача у областима у којима је потребно повезати стручност и ширу јавну легитимацију, као што су дигитална регулација, животна средина, урбанизам и образовна политика.

Најозбиљнији ризик односи се на концентрацију утицаја. Мрежа делегација не мора произвести дисперзивну колективну интелигенцију. Она може створити супергласаче који акумулирају велики број поверених гласова [Ford, 2002: 6; Behrens et al., 2014: 30–33]. У том случају ликвидна скупштина би само заменила један облик елитизма другим. Разлика је у томе што нова елита не би морала да буде страначка, већ платформска, медијска или експертска.

Други ризик произлази из платформске архитектуре. Правила модерације, алгоритми рангирања, резултати претраге и визуелно позиционирање садржаја одређују шта корисник види и које иницијативе стичу политичку видљивост [Gillespie, 2018: 24; Tseng, 2025: 109–111; Gorwa, 2024: 1–5]. Ако таква правила нису јавно контролисана, ликвидна скупштина може произвести прикривену алгоритамску селекцију политичких опција.

Трећи ризик тиче се поларизације и дезинформација. Платформе вођене комерцијалним или политички пристрасним алгоритмима могу стварати ехо-коморе, у којима корисници претежно сусрећу садржаје који потврђују њихове већ постојеће ставове [Sunstein, 2017: 6–7; Benkler et al., 2018: 32–34]. У таквом окружењу делегирање не мора усмеравати гласове ка компетентним актерима, већ ка највидљивијим и најактивнијим учесницима. То би смањило делиберативни квалитет модела.

Четврти проблем је напетост између проверљивости и тајности гласања. Да би заступници били одговорни, мора се знати како су користили поверене гласове. Да би грађани били заштићени од притиска, њихов избор мора остати тајан. Ова напетост је посебно осетљива у систему који бележи гласове, делегације, политичке преференције и мреже поверења. Зато је техничка безбедност нужан, али недовољан услов демократске легитимности.⁸

ПРАВНО-ИНСТИТУЦИОНАЛНИ УСЛОВИ ПРИМЕНЕ

Превођење ликвидне демократије из теоријског концепта у институционални модел захтева јасно одређивање њене улоге у државном апарату. Најрадикалнији модел био би ликвидна скупштина као други дом парламента. У том случају она би имала законодавни капацитет, право на амандмане и могућност да учествује у усвајању закона [Valsangiacomo, 2025: 2–4]. Тај модел би највише проширио учешће, али би истовремено отворио ризик институционалне блокаде и нестабилности.

Умеренији модел био би тематски ограничено тело за области у којима је корисна висока стручност и континуирана партиципација као што су дигитална регулација, заштита животне средине, локално планирање,

⁸ Проблем је двострук јер заступник мора бити проверљив због одговорности, али делегатор мора бити заштићен од притиска, профилисања и накнадне политичке одмазде [Behrens et al., 2014: 53–56].

образовање или јавна управа. Најопрезнији модел био би саветодавно или суспензивно тело. Оно не би доносило законе, али би могло да иницира расправе, тражи додатно образложење, привремено заустави одлуку или покрене јавну ревизију. Такав модел је институционално најреалнији јер смањује ризик паралелног суверенитета.

Правни услови примене морају обухватити најмање четири елемента. Прво, мора се одредити да ли су одлуке ликвидне скупштине обавезујуће, суспензивне или саветодавне. Друго, треба прописати ко има право непосредног гласања и делегирања. Треће, неопходна су ограничења концентрације гласачке моћи, као што су максималан број делегација, тематски лимити или механизми аутоматске дисперзије. Четврто, мора постојати независна контрола софтвера, алгоритама, безбедности и обраде података.

Алгоритамска регулација не сме бити препуштена само администраторима платформе. Ако код делује као процедурално правило, онда мора бити подложен јавном надзору, ревизији и правној одговорности. Софтвер отвореног кода, независна безбедносна процена, проверљивост гласања, јасна правила модерације и право на жалбу представљају минимум институционалне заштите [Landemore, 2020: 121–124; Tseng, 2025: 160–161]. У супротном, дигитална процедура може постати нетранспарентни посредник политичке воље.

Посебно је важно питање заштите података. Ликвидна скупштина би прикупљала осетљиве податке о политичким ставовима, делегацијама и односима поверења. Због тога је неопходна строга забрана неовлашћеног прављења дигиталног профила грађана, како од стране приватних софтверских актера тако и од стране државних органа. Практично решење може бити раздвајање грађанског идентитета од платформског псеудонима, при чему би прави идентитет био познат само независном акредитационом телу [Behrens et al., 2014: 56].

ПРИМЕНЕ МОДЕЛА ЛИКВИДНЕ СКУПШТИНЕ

Емпиријска примена ликвидне демократије показује да овај концепт треба посматрати као скуп различитих социо-техничких аранжмана. Њихови исходи зависе од односа између алгоритамске архитектуре, правног оквира и политичког контекста. Најпознатији случај је LiquidFeedback у Немачкој пиратској партији. Платформа је омогућавала директно гласање, тематску делегацију, транзитивно делегирање и опозив гласа [Behrens et al., 2014: 13–17]. Истовремено, анализа њене употребе показала је тенденцију ка концентрацији гласачке моћи и појави утицајних заступника [Kling et al., 2015: 208–217].⁹

Другачији пример представља употреба платформе Adhocracy у оквиру рада немачког Бундестага о интернету и дигиталном друштву. Она није била замишљена као паралелни парламент, већ као канал за јавне

⁹ LiquidFeedback обухвата предлагање, расправу, побољшавање иницијатива и одлучивање. Због тога је важан пример спајања софтверских правила и демократске процедуре [Behrens et al., 2014: 16–17].

предлоге и консултације. Њен значај је у томе што показује умеренији модел где дигитална платформа може проширити јавни утицај без преноса законодавне моћи на неформалну мрежу делегација [Adler, 2018: 134–143; Behrens et al., 2014: 16–17].

У корпоративном окружењу значајан је експеримент Google Votes, интерни систем који је компанија Google користила између 2012. и 2015. године. Посебност тог модела била је употреба ранжираних делегација, јер је корисник могао унапред одредити више потенцијалних заступника [Hardt and Lopes, 2015]. Овај пример показује да ликвидна демократија може функционисати и у мањим организационим системима. Ипак, корпоративно окружење нема исте захтеве као државна демократија, јер не решава питање суверенитета, једнаког грађанства и јавне одговорности.

Платформа vTaiwan представља другачији тип дигиталног демократског експеримента. Њено тежиште није на класичном делегирању гласова, већ на алгоритамском мапирању консензуса. Користећи Pol.is, она групише ставове учесника и наглашава предлоге који могу добити подршку различитих група [Tseng, 2025: 113–118]. Овај пример је важан јер показује да дигитална демократија не мора бити сведена на гласање. Њен домет може бити у унапређењу расправе, препознавању тачака сагласности и припреми квалитетнијих јавних политика.

Поређење ових случајева потврђује да ликвидна демократија није јединствен модел који се може механички пренети у сваку институцију. LiquidFeedback показује могућности и ризике делегативног гласања, Adhocracy показује консултативни модел, док Google Votes указује на организациону примену, а vTaiwan наглашава делиберативно мапирање консензуса. За државне институције најважније је да техничка иновација у демократским процесима доношења одлука мора бити подређена јасном правном оквиру и демократској контроли.

ЗАКЉУЧАК

Ликвидна скупштина представља иновативан покушај да се ограничења савремене представничке демократије ублаже повезивањем директног учешћа, делегативног представљања и тематске специјализације. Њен демократски потенцијал налази се у селективној партиципацији, сталној опозивности, флексибилнијем представљању и могућности да се дисперзивно знање грађана институционално обради. Зато она може бити вредна допуна политичком систему, нарочито у областима у којима је потребно повезати стручност и јавни легитимитет.

Анализа, међутим, показује да ликвидна скупштина не може бити технолошки лек за кризу демократије. Она производи озбиљне ризике попут концентрације утицаја, зависности од платформске архитектуре, алгоритамске нетранспарентности, поларизације, дезинформација и могућности злоупотребе политичких података. Њена демократска вредност не произлази из саме чињенице да је дигитална, већ из начина на који су

уређени делегирање, опозив, јавност расправе, заштита података и институционална одговорност.

Ликвидна скупштина не треба у потпуности да замени парламент. Њен домет је највећи као допунско, тематски ограничено или саветодавно-суспензивно тело. У таквом облику она може проширити канале учешћа и побољшати квалитет јавних политика, без стварања паралелног центра суверенитета. Услов њене примене јесте правно и политички контролисана институционализација, при чему би се формирањем и применом модела ликвидне скупштине могао смањити демократски дефицит и повећати легитимност политичких одлука.

ЗАХВАЛНИЦА

Чланак је настао у оквиру истраживања за докторску дисертацију под насловом „Ликвидна демократија као нормативно-институционална алтернатива представничкој демократији у условима платформског посредовања политичког одлучивања”, која се израђује на докторским академским студијама политикологије Факултета политичких наука Универзитета у Београду. Истраживање је усмерено на анализу институционалних могућности, нормативних ограничења и демократских последица примене модела ликвидне демократије у савременим условима дигиталног и платформског посредовања јавног одлучивања.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Adler, Anja (2018). *Liquid Democracy in Deutschland: Zur Zukunft digitaler politischer Entscheidungsfindung nach dem Niedergang der Piratenpartei*. Bielefeld: transcript.
- Behrens, Jan; Axel Kistner, Andreas Nitsche and Björn Swierczek (2014). *The Principles of LiquidFeedback*. Berlin: Interaktive Demokratie e. V.
- Benkler, Yochai; Robert Faris and Hal Roberts (2018). *Network Propaganda: Manipulation, Disinformation, and Radicalization in American Politics*. Oxford: Oxford University Press.
- Blum, Christian; Christina Isabelle Zuber (2016). Liquid Democracy: Potentials, Problems, and Perspectives. *Journal of Political Philosophy*, 24(2): 162–182.
- Fishkin, James S. (2009). *When the People Speak: Deliberative Democracy and Public Consultation*. Oxford: Oxford University Press.
- Ford, Bryan (2002). *Delegative Democracy*. Lausanne: École Polytechnique Fédérale de Lausanne.
- Gillespie, Tarleton (2018). *Custodians of the Internet: Platforms, Content Moderation, and the Hidden Decisions That Shape Social Media*. New Haven: Yale University Press.
- Gorwa, Robert (2024). *The Politics of Platform Regulation: How Governments Shape Online Content Moderation*. Oxford: Oxford University Press.
- Hardt, Steve; Lia C. R. Lopes (2015). Google Votes: A Liquid Democracy Experiment on a Corporate Social Network. *Technical Disclosure Commons. Defensive Publications Series*, 79.
- Kahng, Anson; Simon Mackenzie and Ariel D. Procaccia (2021). Liquid Democracy: An Algorithmic Perspective. *Journal of Artificial Intelligence Research*, 70: 1223–1252.
- Kling, Christoph Carl; Jérôme Kunegis, Heinrich Hartmann, Markus Strohmaier and Steffen Staab (2015). Voting Behaviour and Power in Online Democracy: A Study of Liquid-Feedback in Germany's Pirate Party. *Proceedings of the 9th International AAAI Conference on Web and Social Media*, 208–217.

- Landmore, Hélène (2020). *Open Democracy: Reinventing Popular Rule for the Twenty-First Century*. Princeton: Princeton University Press.
- Miller, James C. III (1969). A Program for Direct and Proxy Voting in the Legislative Process. *Public Choice*, 7(1): 107–113.
- Randma-Liiv, Tiina; Veiko Lember /eds./ (2022). *Engaging Citizens in Policy Making: E-Participation Practices in Europe*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Smith, Graham (2009). *Democratic Innovations: Designing Institutions for Citizen Participation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sunstein, Cass R. (2017). *#Republic: Divided Democracy in the Age of Social Media*. Princeton: Princeton University Press.
- Tseng, Yu-Shan (2025). *Liquid Democracy: A Comparative Study of Digital Urban Democracy*. Hoboken: Wiley.
- Valsangiacomo, Chiara (2021). Political Representation in Liquid Democracy. *Frontiers in Political Science*, 3: 591853.
- Valsangiacomo, Chiara (2022). Clarifying and Defining the Concept of Liquid Democracy. *Swiss Political Science Review*, 28(1): 61–80.
- Valsangiacomo, Chiara (2025). Six Arguments in Favor of Liquid Assemblies. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 1–24.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Ford, Bryan (2014). Delegative Democracy Revisited. Доступно на: <<https://bford.info/2014/11/16/deleg.html>>. Приступљено: 22. 4. 2026.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

Received: 2026/5/7

Accepted: 2026/5/20

INSTITUTIONALIZING LIQUID DEMOCRACY Scope, Limits and Application of the Liquid Assembly Model

by

JOVAN V. DIMITRIJEVIĆ

Belgrade, Serbia

jovan.v.dimitrijevic@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-8322-4991>

SUMMARY: The paper examines whether liquid democracy can be institutionalized through the model of a liquid assembly as a complementary institution within representative democracy. The analysis starts from the crisis of legitimacy of the electoral-party model and Fishkin's trilemma of democratic reform, which shows the difficulty of combining mass participation, political equality and deliberative quality. The paper relies on theoretical-normative analysis and a critical review of democratic theory, platform studies and computer-science literature. It argues that a liquid assembly can strengthen selective participation, flexible representation and the epistemic quality of public decisions, but only if it is designed as a socio-technical institution with clear legal, algorithmic and security safeguards. The main risks are concentration of voting power, algorithmic opacity, polarization, disinformation, misuse of political data and tension between verifiability and

secrecy of the vote. The paper concludes that the liquid assembly should not replace parliament. Its realistic institutional role is that of a supplementary, thematically limited or advisory-suspensive body in areas of public policy where expertise and democratic legitimacy need to be connected.

KEYWORDS: liquid democracy; liquid assembly; representative democracy; platform governance; algorithmic regulation; digital democracy

UDC 316.334.56
UDC 711.4
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2698193P>
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД
Примљен: 15.2.2026.
Прихваћен: 19.3.2026

КОРПОПОЛИС – ТРАНСФОРМАЦИЈА САВРЕМЕНОГ УРБАНОГ ПРОСТОРА

НИКОЛА ПАВЛОВИЋ

Матица српска

Одељење за друштвене науке

Матице српске 1, Нови Сад, Србија

npavlovic@maticasrpska.org.rs

<https://orcid.org/0009-0005-2368-4227>

САЖЕТАК: Рад анализира трансформацију савременог урбаног простора у условима позног капитализма и уводи појам *корпополис* као аналитички концепт за разумевање новог урбаног режима. Савремени урбани простор премрежен је корпоративним интересима који се уз нове дефиниције безбедности и дигитализације простора спајају у јединствен систем управљања градом. У раду ћемо настојати да покажемо како се савремени град развија од простора функционалне интеграције ка систему алгоритамског управљања заснованог на подацима. Указаћемо да процеси приватизације јавних функција доводе до редеофинисања односа између капитала и становништва. У том контексту, безбедност се трансформише из јавног добра у селективну праксу, док се милитаризација полиције и развој надзорних технологија користи као кључан механизам управљања урбаним простором. Пажња је посвећена и процесу датафикације свакодневног живота као и концепту надзорног капитализма, који омогућава разумевање начина на који се подаци о понашању становништва користе за управљање ризицима и обликовање урбаног поретка. Рад закључује да корпополис представља нову форму урбане рационалности у којој град из превасходно, политичког простора колективног одлучивања, постаје структура технолошки посредованог управљања понашањем и профитом.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: корпополис; савремени град; надзорни капитализам; урбана безбедност; датафикација; милитаризација полиције

У овом раду уводимо термин корпополис као појмовни инструмент за тип савременог урбаног простора у којем просторна логика града бива

доминантно обликована интересима капитала и корпорација. Корпополис се осим као морфолошка или демографска категорија, разуме и као комплексни урбани режим у којем се трансформације простора и схватање безбедности међусобно условљавају. Корпополис тако није „тип града”, већ савремена форма урбане рационалности.

Мегалополис, како га је концептуализовао Жан Готман (Jean Gottmann), означавао је нову просторну конфигурацију урбаности у којој више метропола функционише као јединствен и високо интегрисани систем економских и инфраструктурних токова [Gottmann, 1961]. Ова форма урбанизације представљала је историјску прекретницу у односу између града и капитала. Ипак, она је и даље подразумевала примарну улогу јавних институција и националне државе у управљању урбаним простором. Међутим, са продубљивањем неолибералне трансформације, мегалополис еволуира у нову фазу у којој управљачке функције града све више преузимају корпоративни актери и технолошке платформе.

У том историјском континуитету појављује се корпополис као политичко-економска манифестација мегалополиса. Урбани простор се тако од концентрације становништва и капитала, развија у урбани режим у којем корпорације делују као суверени актери, управљајући подацима, безбедношћу, мобилношћу и понашањем становништва. Мегалополис је био простор територијалне повезаности и функционе интеграције, док је корпополис датафикацијом живота и логиком контроле, грађанина трансформисао у корисника, а политичку заједницу у тржишно-безбедносни екосистем. На тај начин, корпополис не представља радикални дисконтинуитет, већ логичан историјски исход унутрашњих противречности мегалополиса, који у условима надзорног и когнитивног капитализма прелази из форме урбаног простора у форму урбане власти. У овом смислу, корпополис је кристализована моћ корпорација у простору.

ГРАД КАО ИНДИКАТОР ЕПОХЕ

Урбанизација као друштвени процес има дубоке историјске корене и не може се свести искључиво на феномен модерног доба и последицу индустријализације [Orum, 2007]. Први градови настају као одговор на потребу за заштитом и организацијом колективног живота. Избор локације и изградња утврђења у јасно дефинисаним границама били су кључни елементи раних урбаних система. Град је функционисао као простор сигурности у несигурном окружењу, што му је давало снажну привлачну моћ. Аристотел у *Полијици* истиче да се људи окупљају у градовима ради безбедности [Aristotel, 1975], а да у њима остају ради доброг живота. Овај став указује на фундаменталну улогу безбедности у настанку града, али и на њену повезаност са квалитетом живота. Безбедност је осим војне или физичке категорије, била и предуслов за развој политичке заједнице и економије. У овом смислу се и историја људске цивилизације у значајној мери може читати као историја градова.

Освалд Шпенглер (Oswald Spengler) је у делу *Пројаси Зайага* формулисао став да је историја света у суштини историја града [Шпенглер, 1937], указујући на чињеницу да се кључни процеси друштвене трансформације концентришу управо у урбаном простору. Град се као физички оквир друштвеног живота, развио у комплексну социјалну структуру у којој се преплићу економски, политички, културни и безбедносни односи. У том смислу, град представља привилеговано место за анализу дубинских друштвених промена. Сличан став заступа и Ентони Гиденс (Anthony Giddens), који градове посматра као историјске антисистемске енклаве, односно као просторе у којима се рађају нови облици друштвене динамике, често у супротности са постојећим структурама моћи [Giddens, 2003]. Леонардо Беневоло (Leonardo Benevolo) додатно истиче да је криза система градова у антици била један од основних чинилаца распада те епохе [Benevolo, 2004], што указује на структурну везу између судбине града и судбине цивилизације. Луис Мамфорд (Lewis Mumford), пак, наглашава да је велики град постао симбол читаве цивилизације [Mumford, 2001], место у којем се кондензују њене највише амбиције, али и најдубље противречности.

Историјски, град је био јасно дефинисан систем контроле приступа. Зидине и капије утврђења нису имале само одбрамбену функцију, већ су симболички означавале границу између уређеног унутрашњег простора и хаотичног спољашњег света. Статус грађанина био је строго регулисан, што је додатно јачало осећај припадности и сигурности унутар урбане заједнице. У том смислу, град је представљао институционализовани безбедносни систем. Примера ради, у старом Риму, основни уставни принцип разликује град као „пацификовану сферу” (*romerium*), који је окружен „светом границом”. Идентична идеја може се наћи и у либералној друштвеној мисли, у којој држава представља царство мира, које се разликује од природног стања и могућег рата, који вреба споља [Nippel, 1995].

Луис Мамфорд развој града посматра кроз призму технолошких и културних револуција, истичући да је свака од њих (пољопривредна, индустријска и информатичка) оставила дубок траг на урбану морфологију и функцију. Ипак, без обзира на историјске промене, безбедносна димензија остаје константа урбаног постојања. Град као „мегамашина” [Mumford, 1986: 14] непрестано се реконфигурише, али не престаје да буде централни механизам очувања друштвеног поретка.

Савремени град се развија у контексту онога што Улрих Бек (Ulrich Beck) дефинише као друштво ризика [Beck, 2001]. За разлику од традиционалних друштава, у којима су опасности биле локалне и релативно предвидиве, модерно друштво производи ризике који су глобални и тешко контролисани. Ови ризици – економски, еколошки, технолошки и безбедносни – најјасније се испољавају управо у урбаном простору. Мануел Кастелс (Manuel Castells) указује да градови у неолибералном поретку постају кључни актери глобализације [Castells, 2000]. Они функционишу као чворишта глобалних токова капитала, информација, технологија и људи, при чему локалне власти све чешће преузимају улогу управљања

процесима који превазилазе националне оквире. Ова трансформација доводи до нових облика урбане неједнакости и социјалне поларизације.

Урбани простор тако постаје материјализована мапа друштвених разлика. Просторна сегрегација и настанак ексклузивних зона представљају физичке манифестације економске и социјалне неједнакости. Саскија Сасен (Saskia Sassen) наглашава да видљивост ових разлика у истом простору повећава потенцијал за конфликт, јер свакодневни сусрети богатства и сиромаштва производе осећај неправде и искључености [Sassen, 2002]. Маргинализоване групе, укључујући мигранте и етничке мањине, често су приморане да се повуку у просторне енклаве, развијајући облике социјалног и културног трибализма. Ови процеси не представљају само реакцију на економске услове, већ и на безбедносне политике које их позиционирају као потенцијалну претњу.

Узевши све наведено у обзир, можемо закључити да је, између осталог, савремени градски простор премрежен перманентним нестабилностима и сукобима. У контексту друштва нарастајуће пренасељености, разумно је очекивати како ће контрола над простором бити извор и мерило све веће борбе за моћ и ресурсе [Gidens, 2003: 598–599]. Тако се од некадашње тврђаве, чији су бедеми штитили од спољашње претње, фокус данас померио – сукоб се одвија унутар урбаног простора, који је постао својеврсна арена. Посматрајући ову промену из угла његових становника, основна функција града се трансформисала од заштитне у контролну.

БЕЗБЕДНОСТ, НАДЗОР И УПРАВЉАЊЕ РИЗИКОМ

Иако се поједини елементи процеса корпоративног продора у јавне функције могу пратити још од прве половине двадесетог века, а посебно од 1980. године, када долази до наглог јачања улоге приватног сектора у областима које су раније припадале домену јавног интереса и социјалне политике града и државе, дефинитивна промена парадигме може се везати за терористичке нападе од 11. септембра 2001. године у Сједињеним Америчким Државама. Значајан број аутора (Giorgio Agamben, David Lyon, Ulrich Beck, Shoshana Zuboff, Stephen Graham) указује да се након 2001. године дешава радикална трансформација безбедносне политике, не само у оперативном, већ и у концептуалном, правном и културолошком смислу.

Након 11. септембра, безбедносна политика прелази са претежно реактивног на превентивни модел управљања ризиком. Уместо фокуса на санкционисање већ почињених кривичних дела, нагласак се помера на идентификацију и неутралисање потенцијалних претњи, често пре њихове манифестације [Agamben, 2005; Lyon, 2003]. Како Дејвид Лајон (David Lyon) примећује, фокус се помера ка безбедности, а науштрб приватности. Ова логика убрзо бива имплементирана у урбани контекст, где „паметне” зоне и контролисани јавни простори омогућавају управљање грађанима као популацијом ризика. У том процесу, приватне безбедносне фирме и корпорације постају кључни оператери безбедносног апарата, од CCTV

мрежа у комерцијалним и стамбеним зонама до софтверских решења за детекцију „неприкладног понашања” или класификацију ризичних група [Graham, 2010; Zubof, 2021]. Граница између јавног и приватног сектора постепено се губи, а надзорна логика почиње истовремено да служи и комерцијалним и државним циљевима, што доводи до редефинисања односа моћи у граду и трансформације самог појма слободе.

У таквом контексту, страх од криминалитета постаје трајни елемент свакодневног живота у великим градовима [Garland, 2000]. Тај страх не произлази искључиво из реалних стопа криминала, већ из начина на који се ризици социјално производе, интерпретирају и просторнополитички артикулишу. Истраживања показују да перцепција безбедности зависи од низа фактора – пола, старости, социоекономског статуса, поверења у институције – али и од карактеристика самог простора [Häkli, 2009; Alexander and Pain, 2012; Brownson et al., 2001]. Запуштени и слабо осветљени простори, изостанак социјалне контроле и видљиви знакови пропадања доприносе осећају угрожености, док криминолошки концепт „пригодних станишта” указује на то да простор може деловати као фактор који олакшава или отежава извршење кривичних дела [Kovačević et al., 2017].

Као одговор на такву перцепцију несигурности, савремени градови све чешће прибегавају технолошким решењима као примарном инструменту безбедносне политике. Видео-надзор и системи за препознавање лица постају централни елементи урбаног управљања ризиком¹ [Bowyer, 2004], док се паралелно развија модел управљања простором заснован на јавно-приватним партнерствима, активирању заједнице, грађанској партиципацији и употреби урбаног мобилијара са такозваним „одвраћајућим” дизајном [Ricotta, 2016]. Иако се ови модели често представљају као неутрални и технички рационални, они у пракси доприносе даљој фрагментацији урбаног простора и диференцијалном приступу безбедности. „Непријатељска архитектура” је видљив симптом дуготрајних процеса урбане секјуритизације. Примера ради, анти-бескућнички шиљци у Лондону се уклапају у дуготрајне процесе милитаризације и дисциплиновања урбаног простора, карактеристичне за неолибералне градове [Petty, 2016]. Шиљци су само екстремно видљив пример иначе нормализованих механизма просторне контроле. У корпополису, јавни простор се реорганизује тако да фаворизује пожељне субјекте (потрошаче, туристе, власнике)

¹ Видео-надзор је још шездесетих година прошлог века, технолошки, добио могућност за препознавање лица, али експанзија на пољу детекције и препознавања лица дешава се тек у 21. веку. Као једна од ретких биометријских метода која поседује особине високе прецизности и ниске наметљивости, технологија за препознавање лица има разне потенцијалне примене у безбедности информација, спровођењу закона и надзору, контроли приступа итд. У контролно-оперативном центру софтвери за препознавање лица користили су се за поређење фотографија, тј. отисака лица насумично одабране особе са онима из базе података. Базе података са којима се пореди узорак садрже отиске лица особа из криминалних досијеа [Lekić i Мијановић, 2016]. Тако је рецимо 1997. године било доступно 25 система за препознавање лица, које је производило 13 различитих компанија [Li and Jain, 2011], али како се технологија за препознавање лица развијала, тако је број система и комерцијалних предузећа растао. Треба напоменути да су ове компаније биле учеснице евалуације софтвера за препознавање лица, која је спроведена на иницијативу америчке владе 2002. године.

и истискује непрофитабилне и „непожељне” групе. „Непријатељска архитектура” један је од алата у том ширем процесу усклађивања града са логиком тржишта. За разлику од других облика надзора и контроле који постају активни тек у одређеним условима, „непријатељска архитектура” има стално присутан „репресивни аспект”. Она делује директно на човека, превентивно и селективно, што је чини посебно проблематичном формом урбане контроле [Petty, 2016].

Развој дигиталних технологија – база података, дигиталних камера, умрежених система, паметних телефона и уређаја за глобално позиционирање – радикално је променио обим и интензитет прикупљања података о појединцима [Baase, 2013]. Сакупљање, анализа, складиштење и дистрибуција огромних количина информација постали су технички једноставнији, јефтинији и бржи него икада раније, што је омогућило настанак масовних база биометријских података. Још пре деценију, Фондација за електронске слободе упозоравала је да ФБИ у својим базама података поседује милионе фотографија лица, са тенденцијом сталног раста тог броја [Wall, 2015].

Једном идентификовано лице бива смештено у базу података и тамо остаје трајно, будући да се црте лица и пропорције главе, за разлику од других обележја, суштински не мењају. Управо због тога су видео-надзор и технологије за препознавање лица добиле посебан значај након 11. септембра 2001. године [Bowyer, 2004]. Међутим, њихова масовна и рутинска употреба отвара озбиљна питања заштите приватности и психолошког благостања грађана. Студије показују да чак и перцепција сталног надзора може довести до пораста анксиозности и депресије, док биолошке и бихевиоралне анализе указују на то да надзор код сисара производи реакције које се могу описати као параноидне или агресивне [Kovačević et al., 2017].

Поред психолошких и друштвених последица, биометријски системи носе и значајне техничке ризике. С обзиром на то да се заснивају на рачунарској обради, складиштењу и преносу података, они подлежу истим облицима злоупотребе као и друге дигиталне технологије, укључујући хаковање, неовлашћени приступ и несанкционисано дељење информација [Crompton, 2004]. Додатни проблем представља чињеница да у надзорне базе могу бити укључене и особе без криминалног досијеа, које су једноставно забележене у близини особа под надзором, чиме се граница између безбедносне превенције и недозвољеног праћења додатно замагљује [Reardon, 2012].

Ови процеси добијају јаснију форму у праксама државно-корпоративног надзора. Обелодањивања Викиликса из 2017. године показала су да су америчке обавештајне службе развиле капацитете за масовно хаковање уређаја, укључујући паметне телефоне и телевизоре, док су каснија истраживања открила да се програмима надзора грађана баве и институције које формално нису део безбедносног апарата, попут Поштанске службе САД [WikiLeaks, 2017; Winter, 2021].

Посебно илустративан пример корпоративног учешћа у надзору представља компанија „Амазон” (Amazon) и њен систем „Ring” (Ring) паметних

кућних звона, који је омогућио успостављање најобухватније мреже цивилног видео-надзора у Сједињеним Америчким Државама. Полицијски департмани широм земље имају приступ снимцима десетина милиона камера, често без судског налога и без сагласности власника уређаја [Bridges, 2021]. Овакав облик корпоративног надзора представља озбиљну претњу демократским слободама, посебно у контексту блиских веза између технолошких корпорација и државних безбедносних структура.

У домену безбедности, приватне фирме све чешће преузимају улоге које су некада припадале полицији и јавним институцијама, док корпорације управљају „паметним” системима надзора и инфраструктуром [Castells, 2000; Brown, 2015]. У оквиру корпополиса, овај процес доводи до тога да корпорације постају квази-суверени актери града који поред тога што обезбеђују услуге и инфраструктуру, дефинишу и правила приступа и обрасце понашања, чиме се урбани простор трансформише у технолошки управљан режим контроле, суштински различит од модела на којем је почивала традиционална држава.

МИЛИТАРИЗАЦИЈА УРБАНОГ ПРОСТОРА

У већини савремених друштава, а нарочито у Сједињеним Америчким Државама, развој надзорних технологија тесно је повезан са процесом милитаризације полиције [Balko, 2014; Adachi, 2016]. Милитаризација полиције подразумева увођење војне опреме, тактика и доктринарне логике у контекст спровођења закона у цивилној сфери, што за последицу има трансформацију односа између полиције и грађана и редифинисање јавног простора као потенцијалног безбедносног фронта.

Милитаризација полиције и експанзија приватног обезбеђења представљају кључне механизме управљања савременим урбаним простором који је све изразитије обликован корпоративним интересима. У таквом граду, безбедност престаје да буде универзално јавно добро и постаје селективна и диференцирана пракса чији је примарни циљ заштита економских токова и корпоративне инфраструктуре. Милитаризована полиција и приватни безбедносни сектор делују као комплементарни инструменти контроле, чиме се трансформише однос између државе, капитала и становништва.

Догађаји од 11. септембра 2001. године представљају преломну тачку у процесу милитаризације полиције. Проглашени „Рат против тероризма” омогућио је масовно федерално финансирање локалних полицијских управа и снабдевање војном опремом. Према подацима Центра за истраживачко новинарство, од 2001. године локалним полицијским агенцијама додељено је више од 34 милијарде долара федералних средстава [Adachi, 2016]. Доступност војног хардвера довела је до све чешће употребе хеликоптера, камуфлажних униформи и пробојних средстава, чак и у случајевима сумње на мање кривичне радње, попут узгоја марихуане [Lieblich and Shinar, 2018].

Паралелно са материјалном компонентом милитаризације, одвија се и кадровска трансмисија између војске и полиције. Војска активно обучава полицијске снаге, док бројни војни ветерани прелазе у полицијску службу, подстакнути државним програмима и финансијским подстицајима. Програм „Troops to COPS”, који функционише у оквиру Министарства правде САД, од 1994. године обезбедио је око 14 милијарди долара за запошљавање бивших војника у полицији, уз надокнаду до 25.000 долара по ветерану, док је одлука из 2012. године да се ограничи запошљавање невојног особља додатно убрзала овај процес. Кључну улогу у институционализацији милитаризације одиграли су федерални програми Министарства одбране – програм 1122 и програм 1033. Док програм 1122 локалним агенцијама омогућава куповину војне опреме по субвенционисаним ценама, програм 1033, усвојен 1997. године, омогућава бесплатан трансфер вишка војне опреме локалним полицијским управама. Са повлачењем америчких трупа из Ирака и Авганистана, обим ових трансфера значајно је порастао – само током 2014. године локална полиција примила је опрему у вредности од готово милијарду долара. Посебно је значајно што највећи број захтева долази из малих и средњих агенција, што је довело до својеврсне „трке у наоружању” и симболичког такмичења у престижу међу полицијским организацијама [Lieblich and Shinar, 2018].

Корпоративни интереси играју централну улогу у овом процесу. Развој безбедносног индустријског комплекса повезује полицију са приватним компанијама које производе оружје, опрему, дигиталне системе надзора и софтвере за анализу података. Ове корпорације не само да снабдевају полицију средствима репресије, већ активно учествују у дефинисању безбедносних приоритета кроз лобирање и јавно-приватна партнерства [Feigenbaum and Weissmann, 2016]. На тај начин, милитаризација полиције добија и економску рационалност: што је већа перцепција несигурности, већа је и потражња за безбедносним решењима.

Паралелно са милитаризацијом полиције одвија се експанзија приватног обезбеђења, које преузима бројне функције традиционално резервисане за државу. Приватне безбедносне компаније контролишу приступ просторима, патролирају тржним центрима, пословним зонама и стамбеним комплексима, спроводе видео-надзор и управљају понашањем „непожељних” појединаца. Овим процесом долази до хибридизације силе, у којој се јавна и приватна репресија преплићу и међусобно подржавају [Abrahamsen and Williams, 2011]. Полиција задржава монопол над легитимном употребом силе, али га у пракси дели са корпоративним актерима чији је примарни интерес заштита имовине, а не јавног интереса.

Ова симбиоза милитаризоване полиције и приватног обезбеђења има дубоке просторне последице. Савремени град се трансформише у фрагментовани урбани пејзаж састављен од енклава различитих режима контроле. Корпоративни и комерцијални простори постају зоне интензивне, али „мекше” превентивне безбедности, док се маргинализовани квартави третирају као простори који захтевају демонстрацију силе и репресивну интервенцију [Davis, 1990; Wacquant, 2009]. Јавни простор формално остаје

доступан, али је фактички подвргнут правилима понашања која одражавају корпоративне приоритете. Друштвене последице оваквог урбаног режима су вишеструке. Пре свега, долази до ерозије демократске контроле над употребом силе, јер одлуке о безбедности све чешће настају у нетранспарентним мрежама државнокорпоративних актера [Loader, 2000]. Истовремено, милитаризација нормализује стање сталне изузетности, у ком су присуство оклопних возила и надзорних технологија саставни део свакодневице. На тај начин град постаје простор контроле и потенцијалне репресије.

Емпиријска истраживања показују да милитаризација полиције не доводи до значајног смањења стопе криминала, док истовремено доприноси ерозији поверења између грађана и институција [Mummolo, 2018; Silva García, 2025]. Штавише, она може продубљивати постојеће друштвене и расне неједнакости [Helms and Kilburn, 2023; Felker-Kantor, 2024]. Уместо структурних реформи, социјални проблеми се све чешће „утишавају” применом силе, што генерише нове циклусе насиља и додатно подрива легитимитет полиције.

Коначно, безбедносне агенције и технолошке корпорације континуирано артикулишу наратив о растућим претњама, од тероризма и сајбер напада до миграција и дезинформација, како би оправдале повећање буџета и ширење овлашћења. Ови страхови често бивају преувеличани или усмерени ка стварању тржишне потражње за новим технологијама надзора и контроле. У том смислу, милитаризација полиције није само показатељ техничког процеса, већ одраз дубљих цивилизацијских, културних, политичких и друштвених трансформација савременог урбаног простора.

ДИГИТАЛИЗАЦИЈА И ДАТИФИКАЦИЈА УРБАНОГ ЖИВОТА

Како је већ наведено, савремени град се из физичког простора, трансформисао у комплексни информациони екосистем у којем појединци и њихове активности континуирано производе податке који се прикупљају, анализирају и користе у управљању урбаним животом [Castells, 2000; Zubof, 2021]. Процес датафикације трансформише свакодневно понашање (кретање, потрошњу, комуникацију и социјалне односе) у алгоритамски обрадиве индикаторе ризика и профита, чиме се омогућава прогнозирање и превентивно усмеравање понашања становништва у складу са безбедносном парадигмом после 11. септембра [Lyon, 2003; Graham, 2010].

У оквиру корпополиса, дигитализација не служи само унапређењу ефикасности управљања, већ доводи до структурне интеграције приватних корпорација у саме механизме урбане власти. На тај начин, корпорације постају квази-суверени актери, док подаци попримају двоструку функцију – економску и политичку. Истовремено, становник се трансформише из грађанина у корисника алгоритамски посредованих услуга, што доприноси ерозији социјалне државе и нормализацији превентивног управљања.

Кључни аналитички оквир за разумевање ове трансформације пружа концепт надзорног капитализма, који развија Шошана Зубоф (Shoshana Zuboff). Она га дефинише као једнострано присвајање људског искуства као бесплатне сировине која се преводи у податке о понашању, изван знања и контроле самих појединаца [Zubof, 2021]. Прикупљено знање не служи оснаживању корисника, већ прогнозирању и модификацији понашања у интересу корпоративних и управљачких структура. Ова форма власти, коју Зубоф означава као инструментарну, делује алгоритамски и превентивно, не кроз директну репресију, већ кроз стварање услова у којима је понашање предвидљиво и економски употребљиво [Zubof, 2021; Lyon, 2003].

Развој дигиталних платформи омогућио је да готово свака интеракција постане извор профита кроз експлоатацију такозваног *бихевиоралној вишка* – података прикупљених изван функционалних потреба услуге [Zubof, 2021]. Логика надзора проширује се из дигиталног окружења у приватни простор путем паметних уређаја, као и на датафикацију емоционалног живота кроз системе аутоматске анализе осећања. Зубоф овај процес описује као регресивну фазу у којој аутономни капитал производи хетерономне појединце, уз систематско подривање демократских институција и личне аутономије.

Надзорни капитализам, међутим, не треба поистовећивати са класичним тоталитаризмом. Док су класични тоталитарни режими почивали на физичком насиљу и идеолошкој мобилизацији, инструментарна моћ тежи трансформацији тржишта у простор потпуне извесности понашања, делујући кроз навођење, условљавање и превенцију [Zubof, 2021]. Ови процеси се често интерпретирају и као облик неофеудализма, у којем се моћ и ресурси концентришу у рукама корпоративних елита изван демократске контроле [Zafirovski, 2007] или дефинишу као корпоративни цезаризам [Rajak, 2025].

Корпополис се тако појављује као простор конвергенције надзора и биополитичке производње, која је оквирена специфичном безбедносном логиком, а где дигиталне технологије и корпоративни интереси уз садејство државних апарата трансформишу град у инфраструктуру предиктивне контроле [Graham, 2010]. Иако технооптимистичке перспективе наглашавају потенцијале паметних градова у погледу ефикасности и одрживости, пракса указују да су логике профита и безбедности структурно уграђене у саме системе датафикације [Kitchin, 2014; Lyon, 2003]. Стога корпополис не може бити неутрална платформа, већ урбани облик чија је основна рационалност усмерена ка управљању будућношћу кроз податке, а не кроз демократску одлуку. Иако је неспорно да дигиталне технологије могу допринети ефикаснијем управљању ресурсима, унапређењу јавних услуга и еколошкој одрживости, ови ефекти не неутралишу структурне односе моћи у којима се технологије развијају и примењују. Управо тај раскорак између функционалне користи и политичко-економске логике представља кључну линију поделе између технооптимистичких и критичких приступа.

Контрааргументи који се позивају на добровољни пристанак корисника и потенцијал партиципативне демократије показују се ограниченим када се узме у обзир инфраструктурна неопходност дигиталних система у савременом граду [Nissenbaum, 2010; Zubof, 2021]. Појединци не учествују у датафикованим режимима управљања као резултат слободног избора, већ су у њих структурно укључени кроз рад, мобилност, становање и приступ јавним услугама [Lyon, 2003]. Пристанак се стога не може третирати као пуноважна политичка легитимација надзора, већ као формални механизам који прикрива дубоку асиметрију моћи.

Синтеза ових позиција указује да корпополис не може бити изузетак или екстремна девијација, већ логичан исход дугорочних процеса приватизације, дигитализације, безбедносне рационалности и одсуства колективне контроле [Zubof, 2021]. Он представља урбани простор у којем управљање све мање почива на колективном политичком одлучивању, а све више на предиктивној аналитици и алгоритамском посредовању [Castells, 2000]. У том контексту, град престаје да буде заједнички политички пројекат и постаје отргнута инфраструктура управљања ризиком и профитом [Lyon, 2003]. Иако су аргументи о ефикасности, одрживости и технолошком напретку релевантни, они остају недовољни уколико се изолују од анализе односа моћи и власништва над подацима.

ЗАКЉУЧАК

Може се сматрати да је полазна теза која је наведена у овом раду – град као историјски поуздан индикатор доминантне друштвене формације – показала као аналитички корисна у разумевању савремене урбане трансформације. Као што су антички, индустријски или модернистички градови материјализовали економске, политичке и културне односе својих епоха, тако и савремени корпополис репрезентује логику позног капитализма. Град се више не може читати само као простор становања и рада, већ као дијаграм епохе у којем су јасно видљиви односи моћи, начини конституисања новог друштвеног поретка.

У том контексту уведен је појам *корпополиса* као аналитички алат за опис урбаног облика у којем корпоративни интереси обликују јединствен систем управљања. Корпополис се не може одредити само као „паметан град” нити као збир технолошких иновација, већ и као структурни модел урбаности у којем приватни актери стичу квазисуверене функције, а подаци постају основни ресурс политичке и економске моћи. Он представља простор у којем се класична дистинкција између јавног и приватног, државе и тржишта, грађанина и корисника систематски брише.

Анализа надзорног капитализма омогућила је да се унутрашња логика корпополиса концептуално прецизира. Датафикација свакодневног живота и развој инструментарне моћи показују да савремени град функционише као инфраструктура предиктивне контроле, а не као простор грађанске партиципације. Власт се тако више не реализује примарно кроз

отворену репресију, већ кроз алгоритамско навођење и статистичко управљање будућношћу. На тај начин, урбани простор постаје медиј кроз који се понашање чини предвидљивим, мерљивим, контролисаним и економски употребљивим.

Корпополис је логичан исход дугорочних процеса корпоративног овладавања јавним интересом и његовом конверзијом у корпоративни урбани феномен. Контрааргументи који се позивају на ефикасност, одрживост или технолошки напредак остају ограничени уколико се не разматрају у односу на питања моћи и власништва над подацима. Саме по себи, технологије нису нужно репресивне, али у оквиру корпополиса оне делују у складу са логиком надзорног капитализма и контролне безбедносне парадигме, што њихове ефекте чини структурним, а не случајним.

На крају, корпополис се може разумети као урбани облик епохе у којој град постаје предзнак будућности са све мање простора за колективне политичке пројекте, а све више за технолошки посредоване инфраструктуре под управом нових корпоративних суверена. Управо као такав, он представља не само простор у којем се живи, већ и кључно место на којем се одлучује о границама аутономије и слободе у дигиталном добу. Критичка анализа корпополиса зато није носталгичан отпор технологији, већ нужен покушај да се град поново промисли као политички, а не искључиво технички или корпоративни пројекат.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Шпенглер, Освалд (1937). *Пројаси Зайага: нацрти за морфологију историје свега (II)*. Београд: Геца Кон.
- Abrahamsen, Rita and Michael C. Williams (2011). *Security Beyond the State: Private Security in International Politics*. Cambridge University Press. [<https://doi.org/10.1017/CBO9780511974441>]
- Adachi, Jeffrey Gordon (2016). Police Militarization and the War on Citizens. *Human Rights Magazine* 42(1): 14–17.
- Agamben, Giorgio (2005). *State of Exception*. University of Chicago Press.
- Alexander, Catherine and Rachel Pain (2012). Urban security: Whose security? Everyday responses to urban fears. In: V. Ceccato, *The urban fabric of crime and fear*. New York: Springer, 37–53.
- Aristotel (1975). *Politika*. Београд: BIGZ filozofska biblioteka. Prevela sa starogrčkog Ljiljana Stanojević-Crepajac
- Baase, Sara (2013). *A Gift of Fire: Social, Legal, and Ethical Issues for Computing Technology*. Pearson: San Diego State University.
- Bek, Ulrih (2001). *Rizično društvo: u susret novoj moderni*. Београд: Filip Višnjić.
- Benevolo, Leonardo (2004). *Grad u istoriji Evrope*. Београд: Clio.
- Bowyer, Kevin W. (2004). Face recognition technology: security versus privacy. *IEEE Technology and Society Magazine*, 23(1): 9–19. [<https://doi.org/10.1109/MTAS.2004.1273467>]
- Brown, Wendy (2015). *Undoing the Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Brownson, Ross C.; Elizabeth A. Baker, Robyn Housemann, Laura K. Brennan, Stephen J. Bacak (2001). Environmental and policy determinants of physical activity in the United

- States. *American Journal of Public Health*, 91(12): 1995–2003. [<https://doi.org/10.2105/AJPH.91.12.1995>]
- Castells, Manuel (2000). *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Crompton, Malcolm (2004). Biometrics and privacy: The end of the world as we know it or the white knight of privacy? *Australian Journal of Forensic Sciences*, 36(2): 49–58. [<https://doi.org/10.1080/00450610409410597>]
- Davis, Mike (1990). *City of Quartz: Excavating the Future in Los Angeles*. London – New York: Verso.
- Feigenbaum, Anna and Daniel G. B. Weissmann (2016). Vulnerable warriors: The atmospheric marketing of military and policing equipment before and after 9/11. *Critical Studies on Terrorism*, 9(3), 482–498. [<https://doi.org/10.1080/17539153.2016.1197642>]
- Felker-Kantor, Max (2024). To protect and to serve: Police, power, and the production of inequality in the United States. *Crime and Justice*, 53(1): 55–102. [<https://doi.org/10.1086/732194>]
- Garland, David (2000). The culture of high crime societies – Some preconditions of recent ‘law and order’ policies. *British Journal of Criminology*, XL(3): 359.
- Gidens, Antoni (2003). *Sociologija*. Beograd: Ekonomski fakultet.
- Gottmann, Jean (1961). *Megalopolis: The Urbanized Northeastern Seaboard of the United States*. New York: Twentieth Century Fund.
- Graham, Stephen (2010). *Cities Under Siege: The New Military Urbanism*. New York – London: Verso.
- Häkli, Jouni (2009). Geographies of trust. In: Jouni Häkli and Claudio Minca, *Social capital and urban networks of trust*. London: Ashgate, 13–35.
- Helms, Ronald and John C. Kilburn (2022). Minority communities, economic inequality, and police-military resource sharing in the United States. *Journal of Ethnicity in Criminal Justice*, 20(4): 271–293. [<https://doi.org/10.1080/15377938.2022.2111015>]
- Kitchin, Rob (2014). Big data, new epistemologies and paradigm shifts. *Big Data & Society*, 1(1): 1–12. [<https://doi.org/10.1177/2053951714528481>]
- Kovačević, Ana; Dragana Nikolić i Brankica Popović (2017). Internet of things i problem privatnosti. U: *Urbana bezbednost i urbani razvoj: Prva naučna konferencija*. Beograd: Fakultet bezbednosti, 79–80.
- Lekić, Nedeljko i Zoran Mijanović (2016). *Identifikacioni sistemi*. Podgorica: Elektrotehnički fakultet.
- Li, Stan Z. and Anil K. Jain (2011). *Handbook of Face Recognition*. New York: Springer.
- Liebllich, Eliav and Adam Shinar (2018). The case against police militarization. *Michigan Journal of Race and Law*, 23(1–2): 105–153.
- Loader, Ian (2000). Policing and the social: Questions of symbolic power. *British Journal of Sociology*, 51(2): 323–345.
- Lyon, David (2003). *Surveillance After September 11*. Polity Press.
- Mamford, Lewis (2001). *Grad u istoriji*. Beograd: Bookmarso.
- Mumford, Lewis (1986). *Mit o mašini: Tehnika i razvoj čovjeka (I)*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Mummolo, Jonathan (2018). Militarization fails to enhance police safety or reduce crime but may harm police reputation. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 115(37): 9181–9186. [<https://doi.org/10.1073/pnas.1805161115>]
- Nippel, Wilfried (1995). *Public Order in Ancient Rome*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nissenbaum, Helen (2010). *Privacy in Context: Technology, Policy, and the Integrity of Social Life*. Stanford University Press. [<https://doi.org/10.1515/9780804772891>]
- Orum, Anthony M. (2007). Urbanization. In: G. Ritzer (ed.), *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Oxford: Blackwell Publishing, 5159–5162.
- Petty, James (2016). The London spikes controversy: Homelessness, urban securitisation and the question of “hostile architecture”. *International Journal for Crime, Justice and Social Democracy*, 5(1): 67–81. [<https://doi.org/10.5204/ijcjsd.v5i1.286>]

- Rajak, Nemanja (2025). *Corporate Caesarism: From Utopia to Cyberpunk*. Zenodo. [https://doi.org/10.5281/zenodo.17365392]
- Ricotta, Giuseppe (2016). Neoliberalism and control strategies – The urban security policies in Italy. *Partecipazione e Conflitto – The Open Journal of Sociopolitical Studies*, 9(2): 20–36.
- Sassen, Saskia (2002). From globalisation and its discontents. In: G. Bridge & S. Watson (eds.), *The Blackwell City Reader*, 161–170.
- Sassen, Saskia (2002). Global cities and survival circuits. *Global Networks*, 2(1): 1–23.
- Silva Garcia, Kenia A. (2025). The case against police militarization: Stop turning police into soldiers. *Themis: Research Journal of Justice Studies and Forensic Science*, 13(1): Article 3. [https://doi.org/10.55917/2324-6561.1139]
- Wacquant, Loïc (2009). *Punishing the Poor: The Neoliberal Government of Social Insecurity*. Duke University Press.
- Winter, Jana (2021). The Postal Service is running a “covert operations program” that monitors Americans’ social media posts. *Yahoo News*. (Updated Wed. April 21, 2021).
- Zafirovski, Milan (2007). *The Protestant Ethic and the Spirit of Authoritarianism: Puritanism, Democracy, and Society*. Springer.
- Zubof, Šošana (2021). *Doba nadzornog kapitalizma*. Beograd: Clio.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Bridges, Lauren (2021). Amazon’s Ring is the largest civilian surveillance network the US has ever seen. *The Guardian*. 18. 5. 2021. Доступно на: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2021/may/18/amazon-ring-largest-civilian-surveillance-network-us>. Приступљено: 2. 6. 2025.
- Reardon, Sara (2012). FBI launches \$1 billion face recognition project. *New Scientist*, 7. Sept. 2012. Доступно на: https://www.newscientist.com/article/mg21528804-200-fbi-launches-1-billion-face-recognition-project/. Приступљено: 15. 1. 2026
- Wall, Matthew (2015). Is facial recognition tech really a threat to privacy? *BBC*, 19. June 2015. Доступно на: https://www.bbc.com/news/technology-33199275. Приступљено: 15. 1. 2026.
- WikiLeaks (2017). *Vault 7: CIA Hacking Tools Revealed*. Доступно на: <https://wikileaks.org/ciav7p1/>. Приступљено: 15. 1. 2026.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 2026/2/15

Accepted: 2026/3/19

CORPOPOLIS – THE TRANSFORMATION OF CONTEMPORARY URBAN SPACE

by

NIKOLA PAVLOVIĆ

Matica Srpska

Department of Social Sciences

1 Matica Srpska str., Novi Sad, Serbia

npavlovic@maticasrpska.org.rs

https://orcid.org/0009-0005-2368-4227

SUMMARY: The paper analyzes the transformation of contemporary urban space under the conditions of late capitalism and introduces the concept of the corpopolis as an

analytical framework for understanding the new urban regime. Contemporary urban space is increasingly permeated by corporate interests which, together with new definitions of security and the digitalization of space, merge into a unified system of urban governance. The paper seeks to demonstrate how the contemporary city is evolving from a space of functional integration into a system of algorithmic governance based on data. It argues that the processes of privatizing public functions lead to a redefinition of the relationship between capital and the population. In this context, security is transformed from a public good into a selective practice, while the militarization of the police and the development of surveillance technologies are employed as key mechanisms for governing urban space. Attention is also devoted to the process of the datafication of everyday life, as well as to the concept of surveillance capitalism, which enables an understanding of how behavioral data are used to manage risks and shape the urban order. The paper concludes that the corpopolis represents a new form of urban rationality in which the city, rather than primarily being a political space of collective decision-making, becomes a structure of technologically mediated governance of behavior and profit.

KEYWORDS: corpopolis; contemporary city; surveillance capitalism; urban security; datafication; militarization of police

UDC 378:004.8
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2698209K>
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД
Примљен: 10. 12. 2025.
Прихваћен: 18. 2. 2026.

ДОМЕТИ И ОГРАНИЧЕЊА УПОТРЕБЕ ВЕШТАЧКЕ ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ У ПРОЦЕСУ ВИСОКОГ ОБРАЗОВАЊА

МИЛЕНА КОЈИЋ
milena.kojic@ff.uns.ac.rs
<https://orcid.org/0000-0002-9783-5391>

ВЛАДАН ВИДИЦКИ
vladan.vidicki@ff.uns.ac.rs
<https://orcid.org/0000-0003-4737-0087>

САРА МЕЈЏОР
sara.mejdzor@ff.uns.ac.rs
<https://orcid.org/0009-0008-7901-5489>

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за социологију
Др Зорана Ђинђића 2, Нови Сад, Србија

САЖЕТАК: Рад се бави применом генеративне вештачке интелигенције (ВИ) у високом образовању, с посебним фокусом на институционалне и нормативне оквире који обликују њену употребу. У првом делу рада сагледан је правно-институционални оквир и стратегије Републике Србије, које номинално омогућавају употребу ВИ, но истовремено остављају и бројне недоумице у погледу њене одговорне примене у академском окружењу. Други део рада посвећен је разматрању ширих последица употребе ВИ на креативно мишљење и когнитивне процесе корисника, укључујући питања ауторства, оригиналности и ризика од ослањања на технолошке системе у задацима који традиционално почивају на људској инвентивности. Овим

разматрањима настојимо да укажемо на темељне дилеме које прате интеграцију ВИ у универзитетски контекст, као и да се идентификују кључни аспекти за будуће обликовање образовних политика и пракси.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: вештачка интелигенција; ChatGPT; високо образовање; студенти

УВОД

Распрострањена употреба вештачке интелигенције (ВИ) поставља темеље за нови приступ разумевању образовања и образовних технологија, али намеће и бројна питања о потенцијалним ризицима њене употребе. Аналитички приступ овој технологији отежан је чињеницом да јавни дискурс о њој почива на изразито поларизованим ставовима – при чему се она често симплистички представља као нешто што је или изузетно добро или изузетно лоше за друштво, образовање и учење – као и чињеницом да општа популација често нема ни основних увида у унутрашње механизме њеног функционисања [Nader et al., 2024; Brauner et al., 2023; Sartori and Bocca, 2023].

Иако сâм назив сугерише супротно, вештачка интелигенција није истински интелигентан систем нити мислеће биће. Велики језички модели (ВЈМ), као класа ВИ са којом највећи број људи има додира, суштински функционишу као модели засновани на дубоком учењу који анализирају огромне језичке корпусе, у њима препознају обрасце и на основу тога генеришу текст налик људском. Прва верзија ChatGPT-а (енг. *Chat Generative Pre-trained Transformer*), заснована на GPT-3.5 моделу, постала је доступна широј јавности у новембру 2022. године [OpenAI, 2022] и тиме је приступ великим језичким моделима, који је до тада био ограничен само на оне са посебним дозволама, вештинама и алатима, омогућен широј бази корисника без икаквих техничких баријера и стручних предзнања. За свега неколико година, континуирани раст и развој ових модела драматично је проширио домете употребе вештачке интелигенције у свакодневном животу, а нарочито у домену интелектуалног рада, образовања и специјализације.

Управо због тога што ови системи сажимају, (ре)организују, трансформишу и преносе огромне количине људског знања, на сличан начин како су то чиниле претходне технологије-институције попут писма, штампе, тржишта и дигиталних медија [Farrell et al., 2025; Watson and Romic, 2024], они представљају кључне актере у продукцији и дисеминацији знања, као и у самом образовном процесу. Међутим, изузетно брз технолошки напредак у овој области није праћен одговарајућим институционалним развојем, делом зато што су образовни и регулаторни системи по својој природи знатно спорији у усвајању, адаптацији и интеграцији нових технологија, а делом због тога што ова технологија са собом носи низ савим нових околности, препрека и етичких питања [Korseberg and Elken, 2025; Amigud and Pell, 2025] на које институције за сада немају адекватан одговор.

Полазећи од ових изазова, у овом раду бавимо се питањем примене генеративне вештачке интелигенције у високом образовању, с посебним нагласком на институционалне, нормативне и друштвене оквири њене употребе. У првом делу рада даје се осврт на правни и оперативни оквир Републике Србије, разматрајући како постојећи закон, политике и стратегије обликују могућности и ограничења примене ове технологије у универзитетском окружењу, као и питања њене одговорне и поуздане употребе у наставним процесима. У другом делу рада посебна пажња придаје се утицају генеративне вештачке интелигенције на креативност, праксе и когнитивне процесе корисника, као и питањима оригиналности, интелектуалне својине и плагијаризма. На крају, у раду се настоји да се осветле кључни аспекти које је неопходно имати у виду приликом даље интеграције вештачке интелигенције у академску праксу, као и да се отвори простор за систематично промишљање ових проблема.

ВЕШТАЧКА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА У ПОЛИТИКАМА И СТРАТЕГИЈАМА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Разматрање правно-институционалног и стратешког аспекта примене ВИ у високом образовању од посебног је значаја, јер омогућава увид у начин на који држава препознаје постојеће стање у овој области и дефинише њен даљи развој. Један од првих корака у том правцу у Републици Србији учињен је 2019. године, када је Влада усвојила *Страјтеију развоја вештачке интелигенције за период 2020–2025*. [2019], којом су постављени темељи за интегрисање вештачке интелигенције у различитим областима друштвеног живота. Овом стратегијом наглашена је важност развоја образовања, као и науке и иновација у области ВИ, те унапређење научног кадра и развој вештина и компетенција у складу са глобалним трендовима. На темељу ове *Страјтеије*, која предвиђа коришћење ВИ на етички и безбедан начин, донете су *Етичке смернице за развој, примену и употребу поуздане вештачке интелигенције* [2023].

Утврђена начела етичке употребе ВИ требало би да обликују систем који подразумева развој и напредак образовања и науке с једне стране, и заштиту основних људских права и етичких принципа с друге стране. У самом уводу овог документа, наглашава се значај положаја човека у односу на технолошки развој, а затим је акцентована сигурна, одговорна и поуздана употреба ВИ. Другим речима, ове смернице покривају етичка питања попут: заштите приватности, пристрасности у алгоритмима и потенцијалних злоупотреба, те јачање поверења у сигурност ВИ. Према овом документу, вештачка интелигенција у области образовања сматра се високоризичном, односно, у овој области је изузетно захтевно контролисати утицај ВИ на положај човека.

Због динамичног развоја ВИ, иницијативом Министарства науке, технолошког развоја и иновација, започет је процес израде нових стратешких докумената који утврђују даље циљеве и мере развоја ВИ. Почетком 2025. године донета је нова *Страјтеија за период 2025–2030. године* [2025],

како би се осигурао континуиран развој у области ВИ. За разлику од општег циља претходне *Страјтеије* [2019] који је подразумевао „употребу вештачке интелигенције у функцији економског раста, запошљавања и квалитетнијег живота”, нова *Страјтеија* [2025] наглашава важност поузданости и одговорности, тј. општи циљ је „употреба поуздане и одговорне вештачке интелигенције у функцији економског раста, запошљавања и квалитетнијег живота”.

Поузданост и одговорност у новој *Страјтеији*, између осталог, подразумевају стварање и усклађивање институционалног и правног оквира, што за сада још увек није учињено. Закон о вештачкој интелигенцији још увек није усвојен, те до усвајања закона етички принципи представљају границу за развој и начин примене ВИ у високом образовању. Најопштије питање које се поставља јесте да ли законодавна регулатива може да се усваја довољно брзо како би пратила технолошке иновације? Тренутно стање показује да се закон доноси знатно спорије, што отвара простор за различите злоупотребе. Поред тога, поменуте Етичке смернице нису обавезујуће, оне представљају „путоказ” тј. правац кретања ка смањењу или отклањању ризика у коришћењу ВИ. Другим речима, етички принципи допуштају флексибилност у тумачењу поузданости и одговорности у употреби технологије (чија динамика развоја превазилази законодавне оквире). Према томе, етички принципи имају веома ограничен домет уређивања употребе ВИ, посебно када је реч о високом образовању.

Важно је напоменути да чињеница да посебан Закон о вештачкој интелигенцији још увек није донет, не значи да регулатива у високом образовању у овом смислу уопште не постоји. Наиме, *Страјтеије* и *Етичке смернице* представљају документе јавне политике који су усклађени са постојећим правним оквиром. На пример, Закон о високом образовању [Закон о високом образовању 2017], као један од циљева поставља и обезбеђивање научног и стручног подмлатка као и *образовање креативне популације која непрекидно усваја и ствара нова знања*, чиме је отворена могућност и за усавршавање и унапређење кадрова и у области вештачке интелигенције.

Начелно, у оквиру овог Закона нема сметњи за примену ВИ у високом образовању и чак се поједине одредбе могу тумачити тако да охрабрују употребу иновативних метода као и осавремењивање различитих студијских програма. Међутим, ово подразумева да је систем високог образовања довољно флексибилан и да омогућује адаптацију на савремене трендове и технолошки развој. Анализа Закона о високом образовању, подзаконских аката и универзитетских прописа (као што су Стандард за акредитацију студијских програма и општи акти универзитета у Републици Србији) не искључује примену ВИ у високом образовању [Stevanović, 2024], али отвара питања „одговорне и поуздане примене” [*Страјтеија развоја ВИ... 2025–2030, 2025*].

Тренутно стање у високом образовању „препушта питања одговорног развоја и етичке и безбедне примене ВИ схватањима и личним ставовима појединаца који учествују у наставном процесу” [Stevanović, 2024: 435].

Такође, сама идеја о образовању „креативне популације” подложна је различитим тумачењима. Поставља се питање шта подразумевамо под „креативним”, као и на који начин постојећи системи ВИ утичу на креативност?

ВЕШТАЧКА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА, КРЕАТИВНОСТ И КОГНИТИВНИ ПРОЦЕСИ СТУДЕНАТА

Страшћеија за развој вештачке интелигенције за период 2025–2030. предвиђа одређене мере које би требало да буду спроведене у будућности, као што је унапређење курикулума високошколских установа и укључивање обавезних и изборних модула из области ВИ, као и развој нових студијских програма из ове области. Наглашава се и важност курсева из области ВИ за ширу студентску популацију, односно за студенте изван инжењерских наука и информационих технологија. Циљ ових мера и стратегија је обезбеђивање основних знања о могућностима, начину примене и етичким импликацијама коришћења ВИ за све студенте [*Страшћеија развоја ВИ... 2025–2030, 2025*]. Ипак, скорашња истраживања показују да је информисаност студената о употреби ChatGPT-a у образовању већ сада на високом нивоу и да они препознају његов значај, али да га користе без формалне обуке.

С обзиром на предности које коришћење ових алата нуди и на њихову широку доступност, није необично то што студенти самостално прибегавају употреби генеративне ВИ у академском раду. Често се наводи да ВИ у образовном процесу може да стимулише креативност посредством упознавања корисника са новим идејама и различитим техникама решавања проблема [Lin and Chen, 2024], персонализованог искуства усвајања и повезивања знања [Hasibuan and Azizah, 2023], подстицања маште и критичког размишљања [Kabeer et al., 2025], као и да уопштено позитивно утиче на академска постигнућа [Sedlbauer et al., 2024]. Студенти који су упознати са ВИ често имају позитиван став о њеној примени у образовном процесу [Marrone et al., 2022] и неретко виде само њене позитивне ефекте. Истраживање спроведено међу студентима у Летонији, Украјини и Шпанији [Verdanhofa et al., 2024], на пример, управо показује да већина испитаних студената сматра да им ВИ омогућава лакше генерисање креативних идеја, те да их не ограничава у сопственој креативности.

У условима одсуства системског увођења технолошких иновација, адекватних финансијских улагања и формализованих обука за рад са новим технологијама, није изненађујуће што се развијају индивидуална тумачења њихове намене и корисности. Међутим, изостанак институционалног оквира са собом носи и ризике, будући да оставља кориснике без јасних смерница о дозвољеним праксама и одговорној употреби. У интелектуалним делатностима, примена алата ВИ отвара бројна питања која се тичу креативности, оригиналности, плагијаризма и интелектуалне својине [Sarkar, 2023] али и негативних утицаја на развој критичког мишљења, евалуативних и аналитичких вештина, као и на академски интегритет и академски учинак [Farhi et al., 2023]. Како је и процес високог образовања

по својој природи заснован на интелектуалном раду, ови изазови подједнако се тичу и студената и њихових академских активности.

У оквиру поменутих изазова посебно се издваја питање креативности, које је у образовном контексту добило значајну истраживачку пажњу. Поједина истраживања показала су да коришћење ВИ у интелектуалном раду заправо може подстаћи креативност, пружајући корисницима осећај аутономије и повратне информације о сопственом раду, али само у случају да појединци доживљавају употребу ове технологије као лако адаптибилно средство које их не контролише и не представља додатно оптерећење [Zang and Li, 2025]. Такође, значајно је напоменути и то да позитивни ефекти не важе за све појединце подједнако. Студија о утицају генеративне ВИ на различите типове људског капитала [Huang et al., 2024] показала је да појединци који су образованији и који поседују развијеније когнитивне вештине више напредују уз подршку ВИ јер им она омогућава брже осмишљавање, комбиновање и интеграцију идеја. С друге стране, они који поседују ускостручно знање губе предност јер ВИ може да изведе већи део техничког, занатског дела посла. Дакле, иако привидно демократизује креативност, чинећи је доступном свима, она заправо има потенцијал да повећава когнитивне неједнакости.

Продубљивање искуства са ВИ открива све више негативних последица које прате њену неформалну интеграцију у образовни систем. На пример, истраживања упућују на то да употреба генеративних алата утиче ограничавајуће на креативно и иновативно мишљење и на друге начине, због наметања ригидних мисаоних оквира [Lin and Chen, 2024], као и да доводи у питање самопоуздање студената у погледу вредности сопствених идеја које нису генерисане помоћу алата [Habib et al., 2024]. Прекомерно ослањање студената на неуронске мреже може довести до зависности од ВИ, чиме се умањује њихова самосталност и ослањање на сопствено знање, што такође може да има негативан утицај на креативност [Rabadanova et al., 2024]. Другим речима, студент смањује когнитивни напор, користећи ВИ која „мисли уместо њега”, што доводи до мањег развоја сопствених идеја, стваралачког размишљања, губљења самосталности и сл. Управо ово указује да употреба ВИ у образовању може да има и одређене когнитивне трошкове.

Када говоримо о когнитивним трошковима, незаобилазно је посветити пажњу феномену когнитивног растеређивања (енг. *cognitive offloading*) који се може јавити управо услед претераног ослањања на алате ВИ [Gesnot, 2025]. Реч је о процесу приликом којег се менталне активности као што су процена, памћење, повезивање и анализа, „преносе” са човека на технологију [Risko and Gilbert, 2016]. Једна новија студија [Gerlich, 2025] указала је да се последице когнитивног растеређења одражавају на ниже способности за критичко мишљење, нарочито код младих који су у већој мери зависни од алата ВИ. Иста студија је показала да образовање делује као заштитни фактор, јер образованији појединци показују већи степен критичког мишљења без обзира на учесталост коришћења алата ВИ.

Слично томе, интересантни су и налази студије коју је спровела група истраживача са Масачусетског института за технологију (Massachusetts Institute of Technology) [Kosmyna et al., 2025] истражујући како коришћење ВИ утиче на процес писања есеја и на когнитивну ангажованост. Студенти су током спровођења истраживања били подељени у три групе: једни су писали помоћу ВИ, други уз помоћ интернет претраживача, а трећи су писали без икаквих алата, користећи само сопствено знање. Помоћу ЕЕГ мерења истраживачи су пратили мождану активност и открили да је највећа когнитивна ангажованост била код студената који су радили без икаквих помагала, док је најнижа била код оних који су користили ВИ. Када су студенти из групе која је користила ВИ касније морали да пишу без асистенције, њихова мождана активност остала је смањена, што су аутори назвали „когнитивним дугом”, односно смањеном способношћу да се мозак поново потпуно укључи у задатак. Студија је такође показала да корисници ВИ слабије памте садржај који су управо написали и да имају мањи осећај „власништва” над текстом. Иако су есеји писани уз помоћ ВИ често изгледали стилски испеглано, били су мање разноврсни и аналитички површнији. Аутори ове студије закључили су да прекомерно ослањање на ВИ може да умањи дубинско учење и самостално размишљање.

Међутим, нису проблем само процес посредством којег се долази до знања, идеја и креативних решења и импликације тог процеса по интелектуални и образовни развој студената. Кључан проблем огледа се и у производу знања, односно оригиналности и ауторству. Недостатак јасних смерница о томе како цитирати садржај који генерише ВИ додатно отежава препознавање граница између легитимне употребе и прикривеног плагијата, чиме се директно нарушава академски интегритет и кредибилитет студената, истраживача и институција. Кључни проблеми у овом домену обухватају губитак аутентичности, појаву генеричких или површних радова, прикривање извора, као и присуство нетачних или измишљених информација [Ђурђевић и сар., 2025].

Истовремено, како долази до губитка јасне границе између сопствених идеја и решења добијених од стране алата ВИ, код студената може доћи до губитка мотивације и задовољства у току рада [Alasgarova and Rzaev, 2024; Rodway and Schepman, 2023]. Другим речима, не долази до самоактуализације, што производи нови облик отуђења, у литератури препознатог као дигитално отуђење [Crawford, 2022]. Истраживање рађено на студентима показало је да они јасно осуђују директно генерисање садржаја путем ВИ, али и да имају амбивалентне ставове према суптилним начинима њене употребе [Chan, 2025], што ствара противуречан „однос љубави и мржње” према овим алатима [Dakakni and Safa, 2023]. Студенти могу да препознају краткорочну предност употребе ВИ, али дугорочно може доћи до замора и осећаја дистанце према сопственом раду, јер се губи лични допринос и смисао уложеног труда. Овај процес постепено умањује мотивацију за учење и доводи до тога да академске активности буду доживљене као мање значајне, мање аутентичне и мање вредне. Такви ефекти указују на потребу да се употреба генеративне ВИ у обра-

зовању промишља не само кроз призму ефикасности, већ и кроз питање очувања ауторства, унутрашње мотивације и интегритета образовног процеса.

Према томе, „одговорно и поуздано” коришћење вештачке интелигенције подразумева пре свега разумевање њених недостатака. Чак и када бисмо изузели проблем „црне кутије” када је реч о ВИ – попут нетраспарентности у тренингу модела и немогућности спознаје и евалуације његовог процеса закључивања – неопходно је да поставимо питање како ови системи могу да утичу на развој креативности и шта подразумевамо под креативношћу.

Иако ChatGPT има могућност генерисања садржаја који је логички уређен и добро структуриран, дубина његовог „разумевања” и иновативног повезивања неупоредива је са људским. Емпиријски налази [Ljujić i dr., 2023] указују на разлике у квалитету писаног академског рада између људи и великих језичких модела, при чему људски радови показују знатно већи ниво интеграције теоријских и искуствених увида, аутентичности и креативности [Herbold et al., 2023; Revell et al., 2024]. Овакви резултати нису неочекивани с обзиром на то да је основна разлика између људске и вештачке интелигенције у начину на који функционише процес закључивања. Док ВИ закључује и генерише садржај на основу статистичке вероватноће, људска интелигенција подразумева креативно повезивање идеја, али и способност критичког размишљања о тим везама. Поред тога, људски ум поседује и моралну димензију: наша креативност је вођена етичким принципима који одређују шта је прихватљиво, а шта није, при чему и сами ти принципи могу бити предмет креативне критике [Chomsky et al., 2023].

Ово су кључни недостаци с којима се генеративна вештачка интелигенција суочава. Она, у свом актуелном облику, нема могућност да успоставља везе између појава које нису очигледне и вероватне, и није способна да морално и критички размишља; она временом прихвата и консолидује одабране културне норме, јер нема разумевање културне комплексности; на крају, она нема људско проживљено искуство, афекат, и способност контекстуализације. Зато, чак и када ВИ понуди тачне научне прогнозе, њени резултати се, у најбољем случају, могу сматрати епистемолошки ограниченим.

ЗАКЉУЧАК

Шта онда радити у погледу образовања? Да ли алате вештачке интелигенције интегрисати у процес високог образовања, или га заштитити од злоупотребе? Судићи по тренутном стању, ови системи су већ постали интегрални део академске праксе студената, али и научне заједнице уопштено. Кључно питање, дакле, можда није *да ли* ће се ови алати користити у процесу високог образовања, већ *на који начин* их треба интегрисати у постојећи образовни систем тако да подстичу учење, креативност и критичко мишљење, уз заштиту академског интегритета и кредибилитета.

Употреба ВИ може имати позитивне ефекте по образовање дугорочно, али то је могуће једино уколико постоји адекватна подршка студентима

у погледу употребе ових алата. У том погледу, високошколске установе морале би да развију систематичан приступ примени ових технологија, и да креирају јасне смернице и правилнике за њихову одговорну употребу [Song, 2024]. Кључни предуслов за такву употребу је и јачање дигиталних и академских компетенција студената [Saúde et al., 2024], уз развијање адекватног разумевања начина на који ови системи функционишу, као и њихових домета и ограничења када је реч о поузданости, оригиналности и дубине анализе. Овакав рефлексивни и критички приступ потенцијално би могао ублажити негативне ефекте по когнитивни развој и аутономију студената, при чему би ВИ функционисала као алат који оснажује, али не замењује, традиционални наставни процес [Slade et al., 2024].

Будућност академског рада у великој мери зависи од његове способности да се адаптира савременим технолошким иновацијама, те изостанак благовременог институционалног одговора на ова питања може имати штетне последице по наставну праксу и образовне исходе, али и на шире друштвене структуре знања и стручности. Управо због тога, питање примене вештачке интелигенције у високом образовању не може бити препуштено *ad hoc* решењима или индивидуалној пракси, већ захтева промишљен и институционално одговоран приступ.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Alasgarova, Rena and Javid Rzayev (2024). The role of artificial intelligence in shaping high school students' motivation. *International Journal of Technology in Education and Science*, 8(2): 311–324. [https://doi.org/10.46328/ijtes.553]
- Amigud, Ami and Daniel Joseph Pell (2025). Responsible and ethical use of AI in education: Are we forcing a square peg into a round hole? *World*, 6(2): 81. [https://doi.org/10.3390/world6020081]
- Brauner, Philipp; Anna Hick, Ralf Philippsen and Martina Ziefle (2023). What does the public think about artificial intelligence? A criticality map to understand bias in the public perception of AI. *Frontiers in Computer Science*, 5: 1113903. [https://doi.org/10.3389/fcomp.2023.1113903]
- Chan, Cecilia Ka Yuk (2025). Students' perceptions of 'AI-giarism': Investigating changes in understandings of academic misconduct. *Education and Information Technologies*, 30: 8087–8108. [https://doi.org/10.1007/s10639-024-13151-7]
- Chen, Lin; Chen Peng and Lin Zhiyong (2020). Artificial intelligence in education: A review. *IEEE Access*, 8, 75264–75278. [https://doi.org/10.1109/ACCESS.2020.2988510]
- Corazza, Giovanni Emanuele (2016). Potential originality and effectiveness: The dynamic definition of creativity. *Creativity Research Journal*, 28(3): 258–267. [https://doi.org/10.1080/10400419.2016.1195627]
- Crawford, Kate (2022). *Atlas of AI: Power, Politics, and the Planetary Costs of Artificial Intelligence*. Yale University Press.
- Dakakni, Deema and Nehme Safa (2023). Artificial intelligence in the L2 classroom: Implications and challenges on ethics and equity in higher education: A 21st century Pandora's box. *Computers and Education: Artificial Intelligence*. Vol. 5. [https://doi.org/10.1016/j.caeai.2023.100179]
- Đurđević, Nikola; Milena Maksimović i Tatjana Mamula Nikolić (2025). Neodgovorno korišćenje ChatGPT-a ometa akademski učinak. *Limes Plus*, 125. [https://doi.org/10.69899/limes-plus24212-3125d]

- Farhi, Fadi; Rim Jeljeli, Imam Aburezeq, Fadi Fayeze Dweikat, Samer Ahmad Al-Shami and Rachid Slamene (2023). Analyzing the students' views, concerns, and perceived ethics about ChatGPT usage. *Computers and Education: Artificial Intelligence*, 5: 100180. [https://doi.org/10.1016/j.caeai.2023.100180]
- Farrell, Henry; Alison Gopnik, Cosma Rohilla Shalizi and James Andrew Evans (2025). Large AI models are cultural and social technologies. *Science*, 387(6739): 1153–1156. [https://doi.org/10.1126/science.adt9819]
- Gerlich, Michael (2025). AI tools in society: Impacts on cognitive offloading and the future of critical thinking. *Societies*, 15(1): 6. [https://doi.org/10.3390/soc15010006]
- Gesnot, Romain (2025). The impact of artificial intelligence on human thought. *arXiv preprint*, arXiv:2508.16628. [https://doi.org/10.48550/arXiv.2508.16628]. Доступно на: [https://arxiv.org/abs/2508.16628]
- Habib, Sadia; Tim Vogel, Xinyi Anli and Edward Thorne (2024). How does generative artificial intelligence impact student creativity? *Journal of Creativity*, 34(1). [https://doi.org/10.1016/j.joc.2023.100072]
- Herbold, Steffen; Anja Hautli-Janisz; Ulf Heuer; Zoya Kikteva and Alexander Trautsch (2023). A large-scale comparison of human-written versus ChatGPT-generated essays. *Scientific Reports*, 13(1): 18617. [https://doi.org/10.1038/s41598-023-45644-9]
- Huang, Jingjing; Salman Saleh and Yue Liu (2021). A review on artificial intelligence in education. *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*, 10(3): 206–217. [https://doi.org/10.36941/ajis-2021-0077]
- Huang, Mengdi; Min Jin and Nan Li (2024). Augmenting minds or automating skills: The differential role of human capital in generative AI's impact on creative tasks. *arXiv preprint*. [https://doi.org/10.48550/arXiv.2412.03963]
- Kabeer, Anver; Rayees Ahmad Bhat, Sinoj Antony, Ishfaq Ahmad Tramboos (2025). Enhancing Creative Writing Skills in Secondary School Students through Prompt Engineering and Artificial Intelligence. *Forum for Linguistic Studies*, 7(3): 800–815. [https://doi.org/10.30564/fls.v7i3.8511]
- Korseberg, Linn and Mari Elkenri (2025). Waiting for the revolution: How higher education institutions initially responded to ChatGPT. *Higher Education*, 89: 953–968. [https://doi.org/10.1007/s10734-024-01256-4]
- Kosmyna, Nataliya; Eugene Hauptmann, Ye Tong Yuan, Jessica Situ, Xian-Hao Liao, Ashly Vivian Beresnitzky, Iris Braunstein, Pattie Maes (2025). Your Brain on ChatGPT: Accumulation of Cognitive Debt when Using an AI Assistant for Essay Writing Task, *arXiv*. [https://doi.org/10.48550/arXiv.2506.08872]
- Lin, Hui and Qian Chen (2024). Artificial intelligence (AI)-integrated educational applications and college students' creativity and academic emotions: Students' perceptions and attitudes. *BMC Psychology*, 12: 487. [https://doi.org/10.1186/s40359-024-01979-0]
- Ljujić, Bojana; Jelena Miljković and Vladimir Grozdić (2023). ChatGPT and academic writing in higher education. In: *Towards a more equitable education: from research to change: book of proceedings / 29th International Scientific Conference "Educational Research and School Practice"*, December 1st, 2023; editors Mladen Radulović, Marija Trajković. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja & Institut za pedagogiju i andragogiju, p. 104–109. Доступно и на: [https://www.ipisr.org.rs].
- Marrone, Rebecca; Victoria Taddeo and Gillian Hill (2022). Creativity and Artificial Intelligence – A Student Perspective. *Journal of Intelligence* 10(3): 65. [https://doi.org/10.3390/jintelligence10030065]
- Nader, Katherine; Paul Toprac, Shawn Scott and Stephen Baker (2024). Public understanding of artificial intelligence through entertainment media. *AI & Society*, 39: 713–726. [https://doi.org/10.1007/s00146-022-01427-w]
- Revell, Thomas; William Yeadon, Gillian Cahilly-Bretzin, Isabel Clarke, Gregory Manning, James Jones et al. (2024). ChatGPT versus human essayists: An exploration of the impact of artificial intelligence for authorship and academic integrity in the humanities. *International Journal for Educational Integrity*, 20(1): 18. [https://doi.org/10.1007/s40979-024-00161-8]

- Risko, Evan and Sam Gilbert (2016). Cognitive offloading. *Trends in Cognitive Sciences*, 20: 676–688. [https://doi.org/10.1016/j.tics.2016.07.002]
- Rodway, Paul and Astrid Schepman (2023). The impact of adopting AI educational technologies on projected course satisfaction in university students. *Computers and Education: Artificial Intelligence*, 5: 100150. [https://doi.org/10.1016/j.caeai.2023.100150]
- Sartori, Laura and Gabriele Bocca (2023). Minding the gap(s): Public perceptions of AI and socio-technical imaginaries. *AI & Society*, 38: 443–458. [https://doi.org/10.1007/s00146-022-01422-1]
- Saúde, Sara; João Pedro Barros and Inês Almeida (2024). Impacts of generative artificial intelligence in higher education: Research trends and students' perceptions. *Social Sciences*, 13(8): 410. [https://doi.org/10.3390/socsci13080410]
- Siri, Andrea; Giulia Olcese and Daniela Spulber (2024). Artificial intelligence and creativity: Anthropological, sociological and pedagogical reflections. *Geopolitical Social Security and Freedom Journal*, 7(1): 1–19. [https://doi.org/10.2478/gssfj-2024-0001]
- Šedlbauer, Josef; Jan Činčera, Martin Slavík and Adéla Hartlová (2024). Students' reflections on their experience with ChatGPT. *Journal of Computer Assisted Learning*, 40(4): 1526–1534. [https://doi.org/10.1111/jcal.12967]
- Zang, Dan and Ming Li (2025). Research on the impact of AI introduction on employee creativity: The moderating role of technology overload. *Behavioral Sciences*, 15(10): 1389. [https://doi.org/10.3390/bs15101389]

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Стратегија развоја вештачке интелигенције у Републици Србији за период 2020–2025. године (2019). Београд: Влада Републике Србије. Доступно на: [https://prosveta.gov.rs/wp-content/uploads/2019/11/1-Nacrt-strategije-razvoja-vestacke-inteligencije-u-Republici-Srbiji-za-period-2020.-2025.-godine.pdf]. Приступљено: 6. 11. 2025.
- Стратегија развоја вештачке интелигенције у Републици Србији за период 2025–2030. године (2025). Београд: Влада Републике Србије. Доступно на: [https://www.srbija.gov.rs/tekst/437277]. Приступљено: 22. 11. 2025.
- Chomsky, Noam; Ian Roberts and Jeffrey Watumull (2023, 8. mart). The false promise of ChatGPT. *The New York Times*. Доступно на: [https://www.nytimes.com/2023/03/08/opinion/noam-chomsky-chatgpt-ai.html] Приступљено: 22. 11. 2025.
- Етичке смернице за развој, примену и употребу поуздане вештачке интелигенције (2023). Београд: Министарство за науку, технолошки развој и иновације Републике Србије. Доступно на: [https://www.ai.gov.rs/extfile/sr/591/Етичке%20смернице%20за%20развој,%20примену%20и%20употребу%20поуздане%20и%20одговорне%20ВИ%20-%20усвојени%20текст.pdf]. Приступљено: 6. 11. 2025.
- OpenAI. (2022, 30. novembar). Introducing ChatGPT. Доступно на: [https://openai.com/index/chatgpt/]. Приступљено: 20. 11. 2025.
- Rabadanova, Raina; Elena Seminskaya and Alexey Filatov (2024). The negative aspects of using artificial intelligence for students in solving individual educational tasks. *Applied Psychology and Pedagogy*, 9(3): 115–124. Доступно на: [https://app.synergy-journal.ru]. Приступљено: 7. 11. 2025.
- Sarkar, Anurag (2023). Exploring perspectives on the impact of artificial intelligence on the creativity of knowledge work: Beyond mechanised plagiarism and stochastic parrots. In: *Proceedings of the 2nd Annual Meeting of the Symposium on Human-Computer Interaction for Worki*, 1–17. Доступно на: [https://dl.acm.org] Приступљено: 15. 11. 2025.
- Stevanović, Katarina (2024). Вештачка интелигенција у visokom obrazovanju kroz prizmu zakonskih odredbi u Republici Srbiji. U: *Zbornik radova sa Konferencije sa međunarodnim učešćem „Napredne tehnologije u obrazovanju i privredi”*, Vrnjačka Banja, 28–30. maj 2024.

- (str. 430–436). Novi Sad: Visoka tehnička škola strukovnih studija. Доступно на: [https://napredneteh.vtsns.edu.rs/NTP_2024/radovi/pravo/62.pdf]. Приступљено: 17. 11. 2025.
- Verdanhofa, Oksana; Raitis Kinderis and Galina Berjozkina (2024). AI as a creative partner: How artificial intelligence impacts student creativity and innovation: Case study of students from Latvia, Ukraine and Spain. *Baltic Journal of Economic Studies*, 10(5): 111–119. [<https://doi.org/10.30525/2256-0742/2024-10-5-111-119>]
- Watson, Samuel and Jelena Romic (2024). ChatGPT and the entangled evolution of society, education, and technology: A systems theory perspective. *European Educational Research Journal*, 24(2): 205–224. [<https://doi.org/10.1177/14749041231221266>]
- Zakon o visokom obrazovanju. (2017). *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 88/2017, 27/2018, 73/2018, 67/2019, 6/2020, 11/2021, 67/2021, 67/2023. Доступно на: [<https://www.paragraf.rs>]. Приступљено: 5. 11. 2025.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 2025/12/10

Accepted: 2026/2/18

THE SCOPE AND LIMITATIONS OF USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE HIGHER EDUCATION PROCESS

by

MILENA KOJIĆ

milena.kojic@ff.uns.ac.rs<https://orcid.org/0000-0002-9783-5391>

VLADAN VIDICKI

vladan.vidicki@ff.uns.ac.rs<https://orcid.org/0000-0003-4737-0087>

SARA MEJDŽOR

sara.mejdzor@ff.uns.ac.rs<https://orcid.org/0009-0008-7901-5489>

University of Novi Sad

Faculty of Philosophy

Dr. Zorana Đinđića 2, Novi Sad, Serbia

SUMMARY: Artificial intelligence (AI) systems have become key actors in the production and dissemination of knowledge, and are now embedded in both students' academic work and the scientific community at large. This paper examines the use of generative artificial intelligence in higher education, with particular emphasis on the institutional and normative frameworks in the Republic of Serbia that shape the possibilities and limitations of its application. It reviews relevant legislation, policies, and strategic documents, focusing on the questions of responsible and trustworthy AI use in teaching and learning processes. The analysis shows that the rapid technological development in this field has not been accompanied by an adequate level of institutional adaptation. Instead, current legislation, by-laws, and university regulations delegate decisions on the responsible, ethical and secure use of AI to individual interpretation and the personal attitudes of those involved in the

teaching process. Furthermore, these regulatory frameworks rest on the assumption that the use of AI systems in higher education leads to the formation of a so-called “creative population”. The paper critically interrogates this assumption by addressing the very notion of creativity and the cognitive processes involved in using generative AI. The consequences of using AI in higher education relate to issues of authorship, originality, and the risk of overreliance on technological systems in tasks traditionally grounded in human ingenuity. By addressing these issues, the paper seeks to offer a new perspective on the fundamental dilemmas accompanying the integration of AI into the university context, as well as to identify key aspects of future educational policies and practices. The reflective and critical approach proposed in the paper could potentially mitigate the known negative effects on students’ cognitive development and autonomy, positioning AI as a tool that enhances, but does not replace, traditional teaching and learning processes.

KEYWORDS: artificial intelligence; ChatGPT; higher education; students

UDC 004.8:17
UDC 34:004
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2698223S>
ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER
Received: 2025/12/7
Accepted: 2026/2/20

SURVIVOR TESTIMONIES IN THE AGE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE: ETHICAL, LEGAL, AND TECHNICAL BOUNDARIES OF DIGITAL REPRESENTATION

MILENA ŠOVIĆ

Faculty of Economics and Engineering Management “FIMEK”
Cvečarska 2, Novi Sad, Serbia
milena.sovich@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0009-5774-5672>

ABSTRACT: This paper examines the ethical, legal, and technical conditions under which artificial intelligence may be used to interpret collective testimonies of victims of genocide, concentration camps, and wartime atrocities. The central issue concerns the capacity of digital systems to represent historical experiences accurately without compromising the dignity of victims, generating fabricated statements, or facilitating revisionist misuse. The analytical framework distinguishes between AI models that emulate or simulate the testimonies of real individuals and systems that employ fictional composite narrators grounded in verified archival material and transparent provenance. Within this conceptual context, the paper presents the author’s pilot project Great School Class, a chatbot designed as a fictional schoolboy narrator inspired by historically documented experiences of children executed in Kragujevac in October, 1941. The system employs retrieval-based access to verified historical sources combined with constrained generative methods to maintain contextual accuracy and prevent the fabrication of testimony. The chatbot is currently under development and serves as a pilot environment for examining the possibilities and limitations of fictional digital narrators in representing historical contexts. It was first tested in a controlled setting at the Kralj Petar I Karađorđević Elementary School in Kragujevac. The broader significance of this approach lies in pedagogical, museological, and public-history practices, where interactive digital systems increasingly mediate collective memory. The paper proposes a framework for

the transparent, ethically responsible, and methodologically grounded use of fictional digital narrators, highlighting their potential to enhance engagement while acknowledging the risks of narrative distortion and misinterpretation.

KEYWORDS: artificial intelligence; collective testimonies; ethical frameworks; digital narration; historical interpretation

INTRODUCTION

In the contemporary digital age, the development and implementation of artificial intelligence (AI) in the domain of historical interpretation and cultural heritage present both novel opportunities and substantial ethical and methodological challenges. The issue of representing the collective memories of victims of genocide, concentration camps, and war crimes is particularly sensitive [Spennemann, 2024]. In this context, any distortion or fabrication of testimonies can lead to a violation of the dignity of victims and the potential misuse of historical data. In this context, digital systems must ensure a high degree of credibility, transparency, and respect for ethical standards when interpreting historical experiences. A fundamental theoretical distinction exists between AI models that emulate the testimonies of real individuals and systems that utilize fictional composite narrators based on verifiable archival materials. The initial model entails the potential for invalidated replication of personal testimonies, which can result in ethical dilemmas and legal concerns regarding copyright and personal rights. Conversely, fictional narrators embody a synthetic narrative, which synthesizes broad historical experiences. In this regard, each component of such a narrative is required to be grounded in verifiable sources and meticulously documented.

This methodological approach facilitates the development of interactive narratives that are pedagogically, museologically, and publicly historically acceptable, while maintaining ethical responsibility and accuracy. The broader significance of this approach is reflected in the opportunities that interactive digital systems offer for pedagogical practice, museological installations, and public history. These interactive digital systems facilitate an empathic connection with collective memory, while ensuring that the narrative remains ethically, methodologically, and historically grounded. The paper presents a structured approach to the conscientious and evidentiary utilization of fictional digital narrators, underscoring their capacity for inciting change.

CONCEPTUAL FRAMEWORK

The fictional narrator serves as a model of artificial intelligence, representing a novel and controversial approach to the interpretation of cultural heritage and the production of memorial narratives. Instead of reproducing real-life figures or directly reconstructing their alleged confessions, this narrator possesses a fictional identity and biography, speaks in the first person, and embodies aggregated experiences [Antoniou et al., 2025]. These experiences are typical, common patterns of life, everyday life, or social phenomena that are charac-

teristic of a certain historical, cultural, or social environment. This approach enables the narrator to serve as an interpretive intermediary, tasked with conveying the “dimensions” of collective memory, without the pitfalls of authentic, personal testimony [He et al., 2024].

These “fictional memorial figures” have the potential to enrich the audience experience in various settings, including museums, digital exhibitions, educational programs, and digital heritage applications. They facilitate a personalized, narratively engaging, and emotionally accessible presentation of complex historical, social, and cultural issues. However, for this model to be ethically, scientifically, and methodologically responsible, strict criteria and controls must be implemented. Specifically, every fact (date, circumstance, description of a scene) must be verifiably grounded in documentation, archives, or expert sources; fictional elements must be clearly labeled as narrative constructions; and there must be no mixing of facts and interpretations, nor a replacement of documentation with fiction. Appropriate frameworks of ethical use, transparency, and provenance become crucial in the application of this model [Riedl and Bulitko, 2013].

The implementation of this model is technically feasible through a combination of generative algorithms (LLMs) and factual accuracy assurance technologies, such as retrieval-augmented generation (RAG) architectures, or integration with semantic web-based systems and cultural heritage databases. This infrastructure enables narratives to exist in a state of both narratively engaging and strictly fact-based, verifiable existence. Recent approaches in the field of digital heritage demonstrate the feasibility of developing “digital heritage twins” and interactive three-dimensional displays, enriched with narrative, that can integrate archival data, metadata, visual representation, and narrative interpretation. This integration enhances accessibility, educational value, and audience engagement potential [Barzaghi et al., 2025]. Concurrently, there are critical arguments that must be addressed. The creation of a technical architecture is insufficient; the development of institutional, ethical, and professional practices is also necessary.

These practices must guarantee that narrative does not become an instrument of manipulation, simplification, or historical reduction. In this sense, the responsibility falls on both the creators namely, curators, historians, and designers of digital exhibitions and the technologies. Algorithms must remain transparent, and human oversight and expert control are necessary [Rizvić et al., 2024]. A fictional composite AI narrator represents a promising form of digital memory and cultural interpretation if implemented with clearly defined principles, ethical and methodological mechanisms. This technology has the potential to serve as a pivotal instrument for museums, educational institutions, digital heritage platforms, and public history, facilitating the revitalization of the past in a manner that is comprehensible, captivating, and conscientious.

SOCIAL AND HISTORICAL CONTEXT

The composite narrator, as a model of artificial intelligence, occupies a domain where cultural heritage, memory, and digital technology intersect.

Despite the narrators' self-declaration of non-representation of a particular historical figure, the environments and communities they craft, working classes, ethnic groups, artisans, small communities, or cultural practices are firmly anchored in a genuine historical, social, and demographic milieu. It is imperative to thoroughly research, archivally substantiate, and culturally analyze the context to mitigate the risk of introducing a distorted and simplified account of the past, albeit fictional, into the narrative. This risk can significantly affect collective memory and social perception of the past. Additionally, given that generative AI models frequently operate on extensive training sets comprising various biases, there is a risk that the narrative reproduces or even reinforces stereotypes, unfair or unverified ideas about specific groups and social strata [Kuo and Baghban, 2025].

Analyzing sensitive social phenomena such as poverty, migration, discrimination, political repression, and war requires careful contextualization. Fictionalization must avoid trivializing systemic issues or exaggerating drama, and digital formats may blur the boundary between fiction and reality. Generative tools, while useful for narrative creation, often struggle to accurately convey cultural, ethnic, architectural, and local details, which can affect credibility [Gu et al., 2023]. This highlights the need for strict methodological controls, thorough data verification, peer review, and clear labeling as "interpretive narrative" rather than documentary evidence.

Recent research highlights the potential of AI-generated narratives (textual, visual, or audio) to become part of cultural heritage. However, it is imperative that their use remains responsible, transparent, and ethically guided [Kuo and Baghban, 2025]. Research on AI-driven "digital heritage twins" in virtual museums emphasizes the critical role of expert involvement in ensuring accurate and informative representations [Rizvić et al., 2024].

The integration of generative models with heritage custodianship has the potential to significantly expand access to archival resources, support interactive reconstruction, and enable new forms of collective memory, especially for intangible heritage and communities with limited physical documentation [UNESCO, 2025]. In this framework, it is essential to clearly define the fictional composite narrator as a narrative construct rather than a historical source. The effective utilization of this approach necessitates stringent methodological oversight, ethical accountability, and expert collaboration. This ensures the preservation of historical authenticity while facilitating novel modes of engagement and interpretation for a diverse audience [He et al., 2024].

ETHICAL PRINCIPLES AND LEGAL GUIDELINES

The integration of fictional narrators into digital cultural heritage is predicated on a meticulously delineated ethical framework, as these narrators, while circumventing the moral concerns associated with the depiction of real individuals, concomitantly introduce novel ethical and methodological challenges in the portrayal of authentic historical and social contexts. The key guiding principle for projects that employ fictional narrators is the protection of human

dignity, which requires avoiding sensationalism, stereotypes, and romanticized depictions of historical suffering [Pansoni et al., 2023]. Transparency is equally essential: users must be explicitly informed that the narrator is fictional and represents collective or typical experiences rather than an individual biography [Tiribelli et al., 2024]. Contextual accuracy demands that all narrative components: social structures, material conditions, cultural practices, and demographics derive exclusively from verifiable sources such as archives, ethnographic research, and historical studies [Wang et al., 2025]. Community consultation is required when depicting culturally or socially specific groups to ensure sensitivity, avoid misrepresentation, and foster collaboration with experts and local stakeholders [Tiribelli et al., 2024]. The protection of privacy further requires that fictional composite narrators exclude identifiable personal data and do not recreate individual life stories; instead, they must rely on generalized, collective patterns to prevent privacy violations and uphold ethical accountability.

In light of the aforementioned principles, it is imperative that any project employing fictional narrators adhere to the following minimum ethical and institutional measures:

- it is essential to consult with experts in the domains of heritage, history, culture, education, and local communities through advisory committees;
- all media forms must be distinctly marked as fictional;
- a systematic mechanism should be in place to address complaints, requests for correction, or reviews of the narrative in the event that users identify errors or inaccuracies;
- it is crucial to adopt and document an ethical protocol that delineates the boundaries of fictionalization, the manner of utilizing sources, the responsibilities of participants, and their rights [Tiribelli et al., 2024].

The legal framework for digital systems representing collective memories, especially in the context of genocide, war crimes, and crimes against humanity, is based on multiple layers of international norms and standards. A foundational text in this area is the International Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (UN, 1948), which defines the protection of the dignity of victims as part of a broader framework for preventing the misuse of historical narratives. Similarly, the International Covenant on Civil and Political Rights (UN, 1966) in Article 17 protects the right to privacy and the integrity of the person – which includes posthumous reputation, especially when digital models come close to simulating real individuals. Another significant source is the guidelines established by the International Holocaust Remembrance Alliance [IHRA, 2021], which recommend that digital interpretations of the Holocaust must adhere to principles of transparency regarding their sources, demonstrate ethical responsibility, and be resistant to manipulation by revisionists. In a similar vein, the World Jewish Congress [WJC, 2020] underscores the imperative for digital memorial projects to meticulously delineate between historical fact and narrative reconstruction. The utilization of technology, it asserts, must not result in the relativization of atrocities. In the domain of artificial intelligence, the UNESCO Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence [2021] holds legal relevance, mandating transparency, explainability,

and the explicit labeling of fictional components in systems that engage with sensitive historical material.

Artificial Intelligence systems that simulate the experiences of victims encounter legal challenges related to the protection of personality, dignity, and copyright. These challenges include post-mortem protection in some legislation, as evidenced by the German *Kunsturhebergesetz*. The General Data Protection Regulation (GDPR) does not apply to deceased persons. However, the EU AI Act (2024) stipulates transparency and notification requirements for users interacting with synthetic narratives. Research has demonstrated that AI narratives have the potential to lead to misinterpretations or confusions regarding historical sources [Riedl and Bulitko, 2013; Gu et al., 2023]. This underscores the necessity for verification procedures, methodological transparency, and technological measures that are designed to prevent the misuse and falsification of history.

METHODOLOGY FOR DEVELOPING FICTIONAL COMPOSITE NARRATORS – A PRACTICAL APPROACH

The development of composite narrators in digital cultural heritage requires integrating historical research, narrative design, and technical constraints. Such a narrator functions as a synthetic voice that interprets collective social, cultural, or historical experiences rather than serving as a documentary witness to individual lives. The practical process includes defining the thematic and temporal scope, identifying reliable data sources, constructing narrative patterns, and verifying historical accuracy in line with established ethical standards [Wang et al., 2025].

The formulation of narratives relies on diverse data sources, including demographic records, economic and sociological surveys, ethnographic research, and academic literature on everyday life, social structures, and cultural practices, supplemented by museum and archival materials. These sources enable the reconstruction of social environments and cultural patterns while ensuring compliance with ethical and privacy standards [Champion, 2017]. Demographic data and statistics support the portrayal of archetypal life patterns across specific temporal and spatial contexts such as household composition, education, labor participation, and migration [Rizvić et al., 2024]. Economic and sociological surveys further illuminate material conditions and inequalities, helping prevent romanticized or aestheticized representations of difficult living circumstances [He et al., 2024].

Ensuring the authenticity of ethnographic studies and literature on cultural practices, in conjunction with museum and archival sources, is paramount in depicting customs, rituals, language, architecture, and social interactions without identifying individuals [Tiribelli et al., 2024]. The integration of generative algorithms with retrieval-augmented generation (RAG) enables the fictional narrator to convey narratives that are both verifiable and ethically grounded [Münster et al., 2024]. The methodology employed in this study is based on a multidisciplinary approach, with experts from various fields, including

history, sociology, ethnology, museology, and digital humanities, contributing to the selection of sources, the creation of narratives, and the verification process. This approach is founded on the principles of accuracy, ethical compliance, and cultural sensitivity [Tribelli et al., 2024]. Fictional narrators facilitate interactive engagement with historical and cultural contexts while respecting privacy and factual integrity. These narrators serve as a conduit between digital technology and cultural heritage for educational and museological purposes.

The Potential Utility of Fictional Composite Narrators in the Context of Cultural Heritage

The employment of composite narrators within cultural and educational contexts can, when meticulously formulated and ethically implemented, serve to augment engagement and comprehension. In museums, these narrators function as “fictional inhabitants”, elucidating social life and material culture, transforming static exhibits into interactive experiences, and cultivating audience empathy and comprehension. AI-supported systems have been shown to enhance accessibility and personalization, thereby benefiting diverse and younger audiences [Antonioni et al., 2025].

As posited by Kiourexidou and Stamou, the “Holo-Artisan” system exemplifies the potential for technological integration into museum exhibitions, thereby rendering them holistic, multi-user, and personalized [Kiourexidou and Stamou, 2025]. This technological advancement enables visitors to engage with digital narratives and artistic elements in real time, thereby expanding the possibilities of the exhibition narrative. However, this does not supplant the role of the curator [Kuo and Baghban, 2025]. Reputable international institutions such as UNESCO have clearly indicated that the integration of AI into museum practice must be accompanied by ethical control, protection of authenticity, and sensitivity to cultural, historical, and social realities [UNESCO, 2025].

The fictional narrator in education and libraries serves as a digital mediator of storytelling, thereby rendering historical narratives more accessible and engaging. It establishes a connection between the past, material culture, and social structures, facilitating comprehension of economic and family relationships and enabling experiential learning. In libraries and cultural centers, the narrator can be utilized in thematic exhibitions, educational programs, and oral tradition, thereby connecting young people with available knowledge and resources.

From a humanities perspective, the fictional narrator functions primarily as a means of reconstructing social environments and simulating historical contexts, rather than as a documentary source. In the context of digital-heritage and GA-AI projects, such narrators serve as interfaces that facilitate access to archives, demographic data, and sociological analyses, thereby translating complex material into more accessible forms for a broader audience [Martusciello et al., 2025]. When appropriately contextualized, this approach has been shown to enhance engagement and support clearer understanding of historical and social structures, while maintaining academic rigor. Research has demonstrated that fictional narrators, when transparently labeled and ethically supervised, have

the capacity to enhance visitor engagement and facilitate learning within cultural and educational institutions [Canet Sola and Guljajeva, 2025].

PILOT PROJECT “THE GREAT SCHOOL CLASS”

The pilot project, “The Great School Class”, offers a distinctive illustration of the implementation of artificial intelligence in the interpretation of the historical experiences of children who perished during World War II. The system operates as a chatbot, accompanied by a fictional narrator – a schoolboy, modeled after documented historical experiences of children shot in Kragujevac in October 1941. The system employs a hybrid approach that integrates a retrieval-based access strategy with constrained generative methods. This approach ensures the maintenance of contextual accuracy and thwarts the fabrication of statements. The initial testing of the pilot was conducted in an Information Technology (IT) class at the “Kralj Petar I Karađorđević” institution. The Primary School in Kragujevac served as a controlled environment for the examination of the possibilities and limitations of fictional digital narrators in presenting historical contexts. This project is one of the few in its conceptual uniqueness within the region, as the majority of analogous initiatives are confined to the Holocaust and genocidal events, predominantly situated within prominent museums and foundations.

For the purpose of illustration, a comparative analysis of international approaches and technologies is warranted. The USC Shoah Foundation has developed two series, “Dimensions in Testimony” and “New Dimensions in Testimony”, which utilize interactive holograms of Holocaust survivors, such as Pinchas Gutter, to facilitate interaction with museum visitors. These holograms employ Natural Language Processing (NLP) technology to select an appropriate pre-recorded video response. The Illinois Holocaust Museum (Skokie) has recently introduced the “Survivor Stories Experience”, which employs a similar model. In this interactive exhibit, visitors have the opportunity to direct their inquiries to the system, which subsequently plays relevant segments from recorded testimonies. Notably, this initiative has recently been expanded to encompass victims of the Rwandan genocide [Illinois Holocaust Museum, 2021]. The Museum of Jewish Heritage in New York facilitates an interactive dialogue with ten survivors through a similar mechanism (“Survivor Stories: An Interactive Dialogue”). Similarly, the British project Testimony 360 (Holocaust Educational Trust) employs a VR/AI interface to interact with a digital Manfred Goldberg based on pre-recorded testimonies. An Israeli project described in the UNESCO report “AI and the Holocaust: Rewriting History?” utilizes three-dimensional animation of survivors, integrated with an artificial intelligence layer that facilitates interaction. However, it remains strictly constrained within the boundaries of documented testimonies [WJC, 2020].

In all these cases, the systems articulate their discourse in the first-person perspective as survivors. However, they do not technically “invent” new testimonies; rather, they select segments from already recorded material or control digital replicas. Conversely, generative LLM models that spontaneously im-

provide as victims and generate new testimonies present an ethical dilemma and are not currently incorporated into official museum-education initiatives [IHRA, 2021] “The Great School Class” is an innovative regional example that combines a generative AI approach with strictly controlled historical sources, respecting ethical principles. It simultaneously enables educational and interactive use in a school environment.

CONCLUSION

The analysis of the pilot project “The Great School Class” clearly indicates the potential and unique value of generative digital narrators in the context of memorial and educational work in Serbia. This chatbot represents an innovative approach to the application of artificial intelligence in the culture of remembrance, as it combines retrieval-augmented generation (RAG) architecture with strictly controlled generative methods within a limited corpus of historical sources. This achieves a balance between engaging students and the public through interactive narration, while simultaneously preserving historical accuracy and ethical standards, which is a key challenge when working with sensitive and traumatic content.

A seminal aspect of the project is its implementation in a formal educational environment. To date, most international initiatives of this type, such as Dimensions in Testimony (USC Shoah Foundation), Survivor Stories Experience (Illinois Holocaust Museum), and the Museum of Jewish Heritage Interactive Dialogue, have relied on pre-recorded statements from survivors, while generative models remain in the realm of ethical caveats or research experiments. In contrast, “The Great School Class” utilizes authentic historical materials as the foundation for a generative narrative flow, without replicating the experiences of individual real witnesses. This approach enables the simultaneous maintenance of historical credibility, pedagogical functionality, and ethical responsibility. The project exemplifies the practical implementation of the principles of transparency, respect for human dignity, contextual accuracy, and consultation with experts in history and education, which are fundamental ethical principles in the design of digital narrators.

In this way, the project is regarded as a paradigm of best practice for the integration of artificial intelligence in educational, museological, and public-historical contexts. The subsequent development of the project, encompassing the augmentation of the archival database, the refinement of the RAG architecture, and the formalization of the ethical framework, signifies a pivotal step in the establishment of a sustainable and replicable model of a generative memorial narrator. This approach not only contributes to innovative education about traumatic events, but also sets the standard for the responsible application of artificial intelligence in working with collective memories. It also recalls the importance of a precise demarcation between historical documentation and narrative fiction.

“The Great School Class” represents a pioneering model in the region, and one of a limited number worldwide that integrates generative AI, RAG

architecture, and historically documented sources within a structured educational setting. The implementation of this system demonstrates the feasibility of developing an ethically, pedagogically, and methodologically sound system that facilitates interactive digital representation of collective historical experiences, while ensuring the dignity of victims is preserved and the integrity of testimonies is maintained. This development represents a novel paradigm within the realm of artificial intelligence application, particularly in the domains of commemoration, education, and public history. It unveils a landscape of possibilities for further research, enhancement, and extensive implementation within the region and beyond.

CITED SOURCES AND LITERATURE

- Antoniou, Angeliki; Anastasios Theodoropoulos, Artemis Chaleplioglou, Elina Roinioti, Panagiotis Dafiotis, George Lepouras, Paraskevi Chalari, Gaja Gujt, Irene Lamprou, Catarina Sousa (2025). AI-enabled cultural experiences: A comparison of narrative creation across different AI models. *Electronics*, 14(20): 4043. [<https://doi.org/10.3390/electronics14204043>]
- Canet Sola, Mar and Varvara Guljajeva (2025). Quantum est in Libris: Navigating Archives with GenAI, uncovering tension between preservation and innovation. *arXiv*. [<https://doi.org/10.48550/arXiv.2509.25237>]
- Champion, Erik (2017). *Critical gaming: Interactive history and virtual heritage*. London: Routledge.
- Gu, Rongzhang; Hui Li, Changyue Su, Wayne Wu (2023). Innovative digital storytelling with AIGC: Exploration and discussion of recent advances. *arXiv*. [<https://doi.org/10.48550/arXiv.2309.14329>]
- He, Zhiting; Jiayi Su, Li Chen, Tianqi Wang, Ray LC (2024). “I Recall the Past”: Exploring How People Collaborate with Generative AI to Create Cultural Heritage Narratives. *arXiv*. 2501.00359 [<https://doi.org/10.48550/arXiv.2501.00359>]
- International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA) (2021). *Recognizing and Countering Holocaust Distortion: Recommendations*. Berlin: International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA).
- Jia, Chao (2025). Research on the Application of Generative AI in Digital Art Design for Intangible Cultural Heritage. *Journal of Global Humanities and Social Sciences*, 6(3): 70–78. [<https://doi.org/10.61360/BoniGHSS252017990301>]
- Kiourexidou, Matina and Sofia Stamou (2025). Interactive Heritage: The Role of Artificial Intelligence in Digital Museums. *Electronics*, 14(9): 1884. [<https://doi.org/10.3390/electronics14091884>]
- Kuo, Nan-Hong and Hojjat Baghban (2025). Holo-Artisan: A Personalized Multi-User Holographic Experience for Virtual Museums on the Edge Intelligence. *arXiv*. [<https://doi.org/10.48550/arXiv.2508.14956>]
- Martusciello, Federico; Henry Muccini and Antonio Bucchiarone (2025). A reference architecture for gamified cultural heritage applications leveraging generative AI and augmented reality. *arXiv*. [<https://doi.org/10.48550/arXiv.2506.04090>]
- Münster, Sander; Ferdinand Maiwald, Isabella di Lenardo, Juha Henriksson, Antoine Isaac, Manuela Milica Graf, Clemens Beckl and Johan Oomen (2024). Artificial Intelligence for Digital Heritage Innovation: Setting up a R&D Agenda for Europe. *Heritage*, 7(2): 794–816. [<https://doi.org/10.3390/heritage7020038>]
- Panoni, Sofia; Simona Tiribelli, Marina Paolanti, Francesco Di Stefano, Emanuele Frontoni, Eva Savina Malinverni, Benedetta Giovanola (2023). Artificial Intelligence and Cultural

- Heritage: Design and Assessment of an Ethical Framework. *ISPRS Archives*, 18M(2): 1149–1155. [https://doi.org/10.5194/isprs-archives-XLVIII-M-2-2023-1149-2023]
- Riedl, Mark and Vadim Bulitko (2013). Interactive Narrative: An Intelligent Systems Approach. *AI Magazine*, 34(1): 67–77. [https://doi.org/10.1609/aimag.v34i1.2449]
- Rizvić, Selma; Dušanka Bošković and Bojan Mijatović (2024). Advanced interactive digital storytelling in digital heritage applications. *Digital Applications in Archaeology and Cultural Heritage*, 33: e00334. [https://doi.org/10.1016/j.daach.2024.e00334]
- Spennemann, Dirk (2024). Generative Artificial Intelligence, Human Agency and the Future of Cultural Heritage. *Heritage*, 7(7): 3597–3609. [https://doi.org/10.3390/heritage7070170]
- UNESCO (2025). *The role of Artificial Intelligence in Museums*. UNESCO Policy Briefs on Culture and Technology.
- Veggi, Manuele (2025). State of the Art on Artificial Intelligence Resources for Interaction Media Design in Digital Cultural Heritage. *arXiv*. [https://doi.org/10.48550/arXiv.2504.13894]
- Wang, Huimeng; Yuki Gong, Yuge Zhang, Frank Li (2025). Artificial Intelligence for Sustainable Cultural Heritage: Practical Guidelines and Case-Based Evidence. *Sustainability*, 17(20): 9192. [https://doi.org/10.3390/su17209192]
- World Jewish Congress (WJC). (2024). *AI and the Holocaust: Rewriting History – The Impact of Artificial Intelligence on Understanding the Holocaust*. UNESCO release report.

INTERNET SOURCE

- Tiribelli, Simona; Sofia Pansoni, Emanuele Frontoni, Benedetta Giovanola (2024). Ethics of Artificial Intelligence for Cultural Heritage: Opportunities and Challenges. *IEEE Transactions on Technology and Society*, 5(3): 293–305. Available to: https://ui.adsabs.harvard.edu/link_gateway/2024ITTS....5..293T/doi:10.1109/TTS.2024.3432407. Accessed: 15. 12. 2025.

ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

Примљен: 7. 12. 2025.

Прихваћен: 20. 2. 2026.

СВЕДОЧАНСТВА ПРЕЖИВЕЛИХ У ЕРИ ВЕШТАЧКЕ ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ: ЕТИЧКЕ, ПРАВНЕ И ТЕХНИЧКЕ ГРАНИЦЕ ДИГИТАЛНЕ ПРЕДСТАВЕ

МИЛЕНА ШОВИЋ

Факултет за економију и инжењерски менаџмент „ФИМЕК”

Цвећарска 2, Нови Сад, Србија

milena.sovich@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-5774-5672>

РЕЗИМЕ: Рад испитује етичке, правне и техничке услове примене вештачке интелигенције за тумачење колективних сведочења жртава геноцида и ратних злочина, посебно преко фикционалних композитних наратора заснованих на проверљивим архивским изворима. Представљен је пилот-пројекат „Велики школски час” – четбот дечак Петар, који користи RAG архитектуру за очување контекстуалне прецизности. Он је инспирисан историјски документованим чињеницама о деци стрељаној у Крагујевцу, октобра 1941. године, Пројекат је први генеративни меморијални ВИ систем у региону и први пут тестиран у формалном школском окружењу.

„Велики школски час” пружа јединствен етички и методолошки оквир, омогућава интерактивно учење о историјским и социјалним контекстима и успоставља мост између дигиталне технологије и културног наслеђа, показујући да фикционални композитни наратори могу бити едукативни и контекстуално прецизни алати за тумачење колективне историје.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: вештачка интелигенција; колективна сведочења; етички оквири; дигитални наратив; историјска интерпретација

UDC 728(535)
UDC 39(535)
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2698235K>
ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER
Received: 2026/5/5
Accepted: 2026/5/25

TRADITIONAL HOUSE OF THE JEBALLI PEOPLE IN THE SURROUNDINGS OF SALALAH CITY, DHO FAR GOVERNORATE, SULTANATE OF OMAN

DUŠKO R. KUZOVIĆ

Higher College of Vocational Studies “Sports Academy” Belgrade
Majke Jevrosime 15, Belgrade, Serbia
dkuzovic@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5191-7818>

ABSTRACT: The traditional Jeballi house stands as a precious living example of vernacular architecture on the Arabian Peninsula. Its contemporary significance is in its continued use with minimal modifications for centuries. Modern life gradually draws people from the villages to cities, resulting in the abandonment of old houses. Just a few houses still preserve the original way of life today. Studying traditional architecture is essential for understanding Dhofar and Omani culture. Understanding traditional Jebally houses helps in the correct assessment of modern homes, recognizes family life patterns, enriches modern architectural design, and promotes Dhofar and Oman’s heritage.

KEY WORDS: The traditional house of the Jeballi people; Dhofar Vernacular Architecture; Oman Vernacular architecture; Traditional house of the Arabian Peninsula; Jeballi culture

INTRODUCTION

A small number of countries in the world can boast their own traditional house. All countries that have a significance in modern civilization have already explored and met their own traditional house. Simply, show me your traditional house, and I will tell you what you can do as a community! Knowing traditional architecture is necessary for many reasons: to understand its own architectural history, to understand the processes in architecture (especially in

housing), and to understand the needs in order to actively participate in shaping the future.

Our obligation is to study and preserve cultural heritage in architecture. In everyday life, it is obvious that there are significant changes in the distribution of the population in the Dhofar region, or in the Sultanate of Oman as a whole. There is an obvious change in the way buildings are built (construction, design, and materials) and in the organization of the house as well. The migration from the old to the new house, or from the village to the city, leads to the abandonment of old buildings. Losing their function, buildings are no longer maintained and disappear quickly. The disappearance of buildings also entails the loss of a significant part of the architectural and cultural heritage. Therefore, it is necessary to complete field research in the shortest possible time, through which the necessary documentation of the traditional house of the Jeballi people has to be collected.

Therefore, the main research gap lies in the lack of focused investigation into the traditional house of the Jeballi people. This paper will analyze the traditional houses of the Jeballi people in the area surrounding the city of Salalah in Dhofar Governorate. The houses belong to families from the Jeballi tribe. The documentation collected during 2017 and 2018, consisting of photographs, drawings, and interviews with the owners and builders of the houses, will be analyzed. The cave dwellings, houses, and auxiliary buildings will be analyzed. The goal is to understand the method of the organization of the house, the constructive solutions, and the materials used.

Figure 1. Dhofar Governorate in Sultanate of Oman
[Дофар говернорат у Султанату Оман]

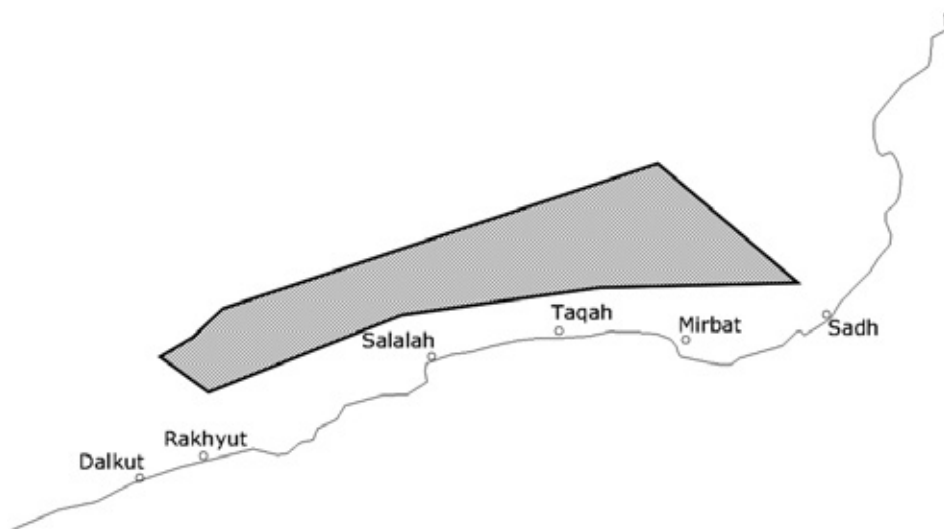

Figure 2. Coast cities of Dhofar Governorate with the area where the buildings are located [Насеља на обали и зона у којој су снимљени објекти]

LITERATURE REVIEW

The traditional houses of the Jeballi people have not yet been explored in published research. Studies on urban traditional architecture exist as part of a book, specifically as one chapter on several urban settlements in the Dhofar Governorate [Damlūjī, 1998].

One major work addresses traditional architecture in Oman broadly but omits discussion of the Jeballi house. Historical documentation includes travelogues that partially describe Dhofar [Hansman, 1985; General Staff, 1917; Bidwell, 1978; Costa and Kite, 1985; Marshall, 1994]. The travelogue “In the Land of Frankincense” describes in detail the traditional architecture and way of life of the Gebali people, as well as the architecture of the settlements of Salalah, Mirbat, Taqa, and Rakhyut in Dhofar, Sultanate of Oman [Kuzović, 2025].

Literature covering some archaeological sites and preserved monuments [Agius, 1999; Beeston, 1976; Hardy-Guilbert, 2001; Hardy-Guilbert, 2005; Haeser, 2000; Hillenbrand, 1994]. Societal and cultural analysis have to be mentioned [Al-Qasimi, 1996; Al-Salimi et al., 2008; Clements, 1994; Costa, 1983; Dinterman, 1993; Düster and Scholz, 1980; Ettinghausen et al., 2001; Hansman, 1985; Hardy-Guilbert, 2001; Hardy-Guilbert, 2005; King and Stevens, 1973; Landen, 1967; Miles, 1966; Phillips, 1967] offer insights on Oman tradition, but not specifically the Jeballi house.

Recent articles by N. Benkari [Benkari and AlHashim, 2015; Benkari, 2015a; Benkari, 2015b; Benkari, 2017a; Benkari, 2017b; Benkari, 2018] and papers exploring relationships between traditional and contemporary architecture [El-Arifi, 1986; Abdul Majid et al., 2018; Abdul-Wahab and Lea,

2008; Abdul-Wahab, 2003; Al-Hashim et al., 2014; Al-Hinai et al., 1993; Al-Mahrouqi, 2004; Ramadan, 2015; Taylor et al., 2009; Wippel, 2013; Zurigat et al., 2003] do not address the Jeballi house, as well.

CAVE DWELLINGS

Captain Stafford Haines [Haines, 1845] visited Dhofar between 1829 and 1835 and recorded that the Bedouins, who travel from place to place tending their livestock, live in caves during the monsoon season.

In 1894, Theodore Bent [Bent, 1900] described the cave dwellings of the Al-Qarā' Mountains¹:

"...in their cave dwellings, we found men, women and children living with their flocks and herds in happy harmony."

Continuing, Theodore Bent notes that the floors of the caves are soft, covered with the dung of livestock that has accumulated over the years. The climate inside the caves is cooler than outside. In some caves, children can be left alone while their mothers go out into the countryside to gather fruit. In some caves, one can find huts for individual families or entire villages. On his way back from the mountains, about 19.3 km from Al Hafa or half a day's journey from Dhofar (now Salalah), he noted a cave, full of stalactites, containing abandoned huts of a Bedouin tribe. They inhabit it only during the rainy season. Beneath the cave, there were the remains of a settlement made of stone.

Bertram Thomas [Thomas, 1931] travelled through the Rub' al-Khali desert in 1929–1930, and published his travel notes in the *London Geographical Journal*. The journey began in Dhofar, and after crossing the plains he headed towards the Gara Mountains through the Jurbaib and Gurzaz wadis (river valleys). After spending the night in Naqah, they travelled through an area of caves, the entrances of which were marked with bundles of straw and grass, indirectly indicating that they were the homes of the Al-Khatiri² tribe. According to Thomas, the topographic structure of the Dhofar region consists of four belts that run parallel to the coast of the Arabian Sea: Jurhaib – a plain by the sea; Khutim – slopes oriented towards the sea, covered with low forest and meadows; Qatan – a divide at an altitude of 914.4 meters; Najd – a sandy steppe.

Cave dwelling in the village of Kazmim

In the village of Kazmim, next to an asphalt road and then along a narrow footpath there is a cave that was used as a habitat for humans and livestock until

¹ The Qarā' Mountains in Dhofar, the southern province of the sultanate of Oman, are about 914.4 meters high, with one peak higher than 1,524 meters. The monsoon keeps the seaward (southern) side of the mountains, as well as the coastal plain, fertile. A gradual slope leads northward from the water divide to the Rub' al-Khali; valleys from the slope converge on Ramlat Al-Mughshin at the desert's edge" [Source: Arabia Deserts, Bedouin, Oases | *Britannica*, 2026/5/2].

² The Al Kathiri family (Arabic: *الكلثري*) is a royal family with strong influence in the southern parts of the Arabian Peninsula. One of the largest tribes in eastern Yemen and Oman with representatives in Saudi Arabia, Qatar, the United Arab Emirates and East African countries such as Kenya and Tanzania.

recently. A deep canyon of Wadi Rashm, covered with low vegetation, appeared in front. The steep cliffs of the hill were covered with greenery from the river valley at the bottom to the top, although the last fifty meters of the cliffs are bare. After a narrow path barely one meter wide and about 50 meters long, which wraps around a prominent rock above the canyon several hundred meters deep, there is a cave that was once used for housing and sheltering livestock. The cave is about 20 meters long and about 10 meters deep, with the height of the opening facing the canyon being about 6 meters; this opening slowly narrows towards the side edges of the cave. The floor of the cave is level. In one place, a deeper pit was dug, which is additionally covered by a calotte of the roof structure.

In front of the cave, there is a shallow plateau, followed by the slopes of the canyon. The plateau in front of the cave has a slight fence made of existing and subsequently filled stone material. The cave was used for housing, as evidenced by traces of smoke on the ceiling, as well as for sheltering livestock. At the opposite end of the cave entrance, there is a narrowing that ends at a vertical rock, about 20 meters from the edge of the cave.

The cave was adapted for family life by building a stone wall along its entire length towards the canyon, about 120 centimetres high. Parts of the wall have been preserved, measuring 120 cm high on the upper side and 150 cm on the lower side, about 60 centimetres wide at the top and about 120 centimetres at the bottom. The wall is irregularly shaped, built of unhewn dry stone directly on the cave floor.

The stone wall has no foundation, and it was not necessary to dig because the cave floor is made of solid stone material, so the load-bearing surface is immediately on the surface. The stone wall extends irregularly along the entire length of the cave, while the entrance to the room thus formed is on the side of the cave facing the access path. The room thus formed is about 10 meters long, 3 to 6 meters wide, and 2.5 to 3 meters high on the lowest side, while the side facing the canyon gradually opens up to a height of about 6 meters.

In order to protect themselves from the weather, unprocessed columns, cut in the surrounding area, were placed towards the canyon, set back from the stone wall by 100 to 150 cm, resting on the ground without being buried. These columns, with a diameter of about 15 to 20 centimetres, support central wooden beams. In this way, a horizontal beam was formed on which vertical inclined wooden supports rested, touching the stone wall at one end and the horizontal beam at the other. Small material was placed over the primary roof structure, which acted as rafters, and hay was placed over it.

To form the entrance to the central room, the wall was interrupted by a width of about 1.20 meters. Beyond the door, it continues for a length of about 2 meters until it reaches the ceiling of the cave. The stone wall and wooden superstructure thus completely enclose the room, protecting it from the weather. The access path toward the canyon is paved with piled stones, forming a kind of protective fence. The ceiling of the cave extends far over the stone wall and the narrow path, providing secure protection from the elements.

Within the cave, there is also a smaller cell formed on three sides by a stone wall about 60 centimeters high, made of unworked stone, mostly built as dry stone. The cell had an entrance on the side opposite the access path. It was an extension of the cave from the outside of the stone wall, and its dimensions are about 2 x 2.5 meters. Thicker wooden branches of a rather irregular shape were placed across the perimeter wall formed in this way—built on three sides, while the fourth side is the main stone wall—over which smaller wooden materials were laid. A stone was placed on top to press down the resulting roof covering.

Next to the cave, there are several smaller niches that were used to house livestock, as indicated by traces of hay on the floor and the crossbeams that closed the niches. Within the built central wall, at the lowest point, there is an opening for draining liquids and water that might penetrate the interior of the room. The opening measures 30 x 20 cm and is bridged by two rows of wooden beams.

Figure 3. Access path [Пристапна стаза]

Figure 4. Cave entrance [Улаз у пећину]

Figure 5. View of the cave from the entrance path [Поглед на пећину из правца улазне стазе]

Figure 6. Path in front of a stone wall with two members of the Gebali people
[Стаза испред каменог зида са два члана Гебали племена]

Figure 7. View of the cave from the opposite side of the access path, stone wall with remains of a wooden structure [Поглед на пећину са супротне стране од прилазне стазе, камени зид са остатцима дрвене конструкције]

Figure 8. The wooden structure rests on the stone wall at the bottom and on the cave ceiling at the top [Дрвена конструкција се доле ослања на камени зид а горе на пећинску таваницу]

Figure 9. Break in the stone wall – entrance to the room
[Прекид у каменом зиду – улаз у просторију]

Figure 10. A room formed by a cave wall and a stone wall. The entrance is in the foreground [Просторија формирана зидом пећине и каменим зидом. Улаз у предњем плану]

Figure 11. Interior of the cave [Унутрашња просторија у пећини]

Figure 12. Columns supporting the upper beam of a wooden structure resting on the cave floor [Ступци који носе горњу греду дрвене конструкције наслоњени на под пећине]

Figure 13. A hole in a stone wall to drain water from a room [Отвор у каменом зиду за испуштање воде из просторије]

Figure 14. A smaller room formed in the same way as the large one: a stone wall over which the roof cap is placed [Мања просторија формирана на исти начин као и велика: камени зид преко кога је постављена калота крова]

RESIDENTIAL BUILDINGS

General characteristics of houses

Houses are built on ridges, as high as possible above the valley. The reasons for this are better ventilation and smaller temperature fluctuations than in the valley. The house usually consists of two units: the house itself and the fenced yard in front. The main wall of the house and the fence of the front yard are built in the same way, using broken stone laid as dry stone or with a mixture of clay and grass. The height of the wall is about 120 cm, and the width varies from 120 to 200 cm at the bottom and 80–120 cm at the top. The wall does not have deep foundations because the bearing stone layer is very shallow relative to the ground surface. The wall enclosing the front yard has an identical cross-section. The floor of the house and yard are also treated in the same way: polished clay, or today, cement mortar. The house consists of two structural units: a stone wall and a roof cap.

The roof cap rests on two points: a beam supported by two columns placed in the center of the room, and the top of the stone wall. The two central columns are slightly embedded in the ground, and at the top, they have forks that support a horizontal roof beam. Both the columns and the beam are made of untreated wood from which the bark has been removed. Due to the specific climate, the

tree trunks are not straight but twisted and crooked, which gives the architecture of the house a unique atmosphere. Thick branches are placed on the central beam in the form of horns, side by side, without any particular rule or rhythm. Once the roof surface is covered with thick branches, smaller, finer branches are placed on top to fill the gaps. Over the roof formed in this way, long grass is placed in tied bundles, overlapping each other. The smoke from the hearth located in the house additionally chemically treats the roof and protects it against pests. The height of the room in the middle is 200 to 230 cm, gradually decreasing towards the perimeter to 140–160 cm.

The house consists of one oval-shaped room, measuring approximately 4 x 5 meters to 6 x 7 meters. In one corner, there is a reserved space for the hearth measuring 100 x 150 cm to 150 x 200 cm. The hearth is separated from the floor of the room by a small stone wall about 20 cm high. The floor of the house is covered with fabrics. The house is entered through two doors placed opposite each other; one door usually faces east and the other faces west. The door is as high as the stone wall (120–150 cm) and no more than 100 cm wide. Around the door are jambs made of hewn or scraped wood, which include a solid threshold. Above the door is a lintel made of solid wood, slightly raised in the middle compared to the supports to increase the height of the entrance space. The door leaf is made of solid wood, usually metal-framed, with two to three revolving hinges and a locking latch on the inside. In front of the main door is an oval-shaped fenced yard; there is no such yard behind the auxiliary door.

The house is divided into sections along customary lines. It is where food is prepared, meals are eaten, and where people spend their day, sleep, raise children, and receive guests. The area adjacent to the hearth is reserved for guests, who must not cross the imaginary line marked by the hearth. In the private section of the house, the wardrobe is kept, and family members sleep and reside. Shoes are removed upon entering the home.

Traditional house of the Al-Gara Tribe

In one of the state buildings, there is a photograph taken at the beginning of the 20th century, in which a member of the tribe is pictured in the Al-Gara mountain range. The territory occupied by the tribe was divided into several fiefdoms. In the photograph, the tribesman is barefoot, dressed in cloth, and carries a sword, a shield, and a club used for stabbing and striking during conflicts. In the background of the photograph, a part of a traditional house is visible.

Based on this portion of the image, one can conclude that it is constructed of unhewn stone up to a height of 150 cm, built using dry stone techniques and filled with mud and straw. The hut has a calotte-shaped roof covered with bundles of grass, interconnected by transverse rods to prevent them from spreading. The hut is clearly circular in shape, and the roof is domed, which reveals much about the foundations of traditional housing in this region.

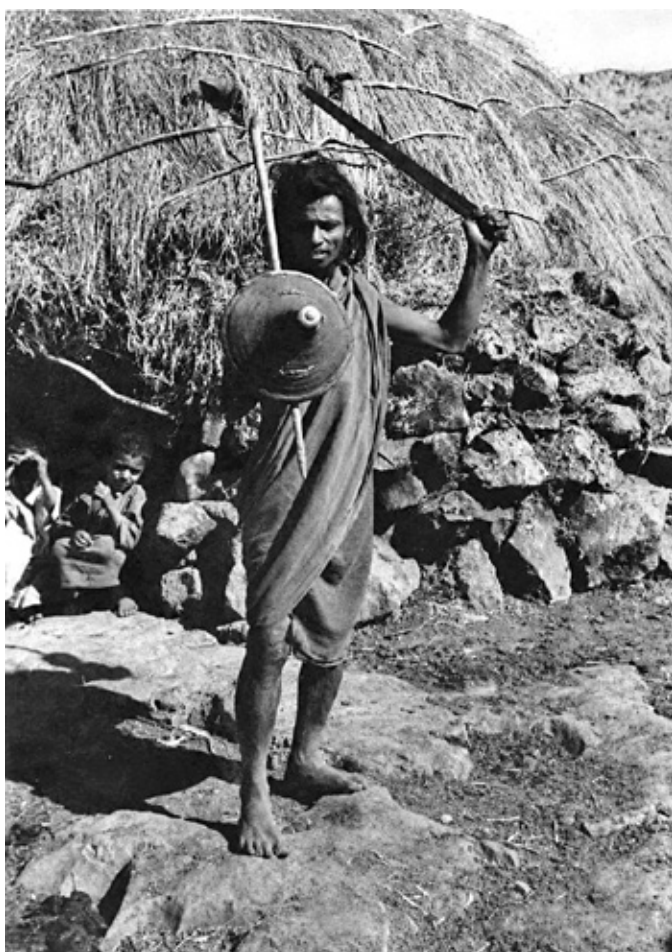

Figure 15. A member of the Gara tribe in front of a house. The house has a stone wall built in dry stone. The roof is in the form of a calotte covered with grass tied in bundles [Припадник племена Гара испред куће. Кућа у основи има зид од камена зиданог у сувозиду. Кров је у форми калоте покривене са травом повезаном у снопове]

Shepherd's Dwelling and Stone Cattle Shed

The shepherd's dwelling and cattle shed are located in a waterless area with sparse, low vegetation. In this area, the dwelling and shed were built from available wood and stone.

The cattle shed is located in a valley, while the shepherd's dwelling is situated on a slightly elevated ridge. The cattle shed is approximately 10 meters in diameter and oval in shape, tending towards a circle. It is built using dry stone masonry with 10 to 12 layers of stone. The stone wall is about 150 cm

wide at the base and narrows to about 1 meter at the top. It has one entrance, a gate, which faces the shepherd's dwelling.

The shepherd's dwelling is located on a sharp ridge above the valley in which the cattle shed was built, about 50 to 70 meters away. It consists of two parts: the antechamber (an area provisionally enclosed by a stone circle with a diameter of about 3 to 4 meters) and the covered section. The covered section comprises two components: a wooden structure and a stone structure. At ground level, there is a stone mound in the shape of a pyramid, less meticulously constructed than the cattle pen, about 1 meter high. The wooden roof structure consists of four wooden pillars, made from wood cut in the immediate vicinity, with forks at the top that support four beams.

The circular space is defined by these four beams, which are covered with thick branches and topped with smaller branches. A cloth carried by the shepherd is placed on top. The sides of the dwelling are enclosed with vertical stems placed 30 to 50 centimeters apart, with the spaces between them further filled with small branches. The dwelling has two doors: one facing the antechamber and the other opposite to it. The interior floor is leveled and covered with an old carpet.

Figure 16. A shepherd's house built on a ridge above a cattle shed. It consists of two parts: a covered one and an open one. Both parts are oval in shape and made of stone laid in dry stone [Чобанска кућа саграђен на гребену изнад обора за стоку. Састоји се из два дела: покривеног и отвореног. Оба дела су овалног облика формирана од камена сложеног у сувозиду]

Figure 17. The covered part of the house has a stone wall about 1 meter high. The roof structure is formed by wooden posts that support horizontal beams. A structure made of massive branches rests on them, and then the roof covering [Покривени део куће има камени зид висине око 1 метар. Кровну конструкцију формирају дрвени ступци који носе хоризонталне греде. На њих је наслоњена конструкција од масивних грана и потом кровни покривач]

Figure 18. A cattle pen in the valley below the shepherd's house [Обор за стоку у долини испод чобанске куће]

Figure 19. The massive stone wall of the cattle pen
[Масивни камени зид обора за стоку]

The house of the Al-Khatiri family

The house is located at the top of a ridge, overlooking a valley. It was inhabited as recently as 2018. The interior dimensions of the house are 5 x 6 meters, with a height of 160–200 centimeters at the center of the room.

The base of the house is oval; the central space is occupied by two massive wooden columns made of round logs with peeled bark, which support a central longitudinal beam. The house consists of a single room, but it is functionally divided into several units. The room is entered from two opposite sides through two entrance doors, one oriented to the east and one to the west. In one quarter of the foundation, there is a hearth measuring 150 x 200 centimeters, located right next to the wall. Relative to the floor, it is bordered by a low stone wall, about 30 centimeters wide and 20 centimeters high.

The house is constructed such that, after removing the surface layer of soil, a stable layer of stone is reached. A perimeter wall is built upon this stone layer. The wall is about 160 centimeters high and 160 to 200 centimeters wide. At the crown, the width of the wall is about 100 cm. The perimeter walls of the house slope on the outside and are vertical on the inside. The wall is made of unhewn stone connected to a mortar made of clay reinforced with grass. The main roof beams are placed on top of the perimeter wall. These beams extend from the perimeter wall to the longitudinal supporting beam, which is supported by the two central pillars. The roof beams are not placed in a special system but are strung side by side to support as much of the roof structure's load as possible. After that, cross beams made of untreated wood with only the bark removed are placed over the longitudinal beams. In this way, a second

layer is formed, over which a third layer of roofing material, consisting of small branches, is applied. The final roofing is made of dry grass tied into bundles. Stone weights and beams are placed over the grass roofing to prevent it from shifting due to the weather. There are no roof openings directly above the fireplace. The wood throughout the room is covered with a thick layer of smoke from the hearth, which serves as a protective layer against insects and pests. The smoke also helps bond the roof structure into a single whole. The two central pillars have ridges at the top in which a central horizontal beam is placed.

There are two doors in the house, both extremely low, requiring both the guest and the host to bend down significantly when entering. Since the wall is very deep, the doors are placed on the inner edge of the wall plane. The doors consist of a frame, threshold, and lintel made of scraped wood. The lintel is slightly raised in the middle of the span. Each door measures 100 x 150 centimeters. The door leaf is made of wood with metal hinges and a latch located on the inside. The door is surrounded by metal plates. In modern times, the house is covered with thick nylon, pressed old tires, blocks, and stones.

In front of the main eastern entrance, there is a small courtyard measuring 7 x 9 meters, which is fenced with concrete blocks and a gate about 110 centimeters high. A similar arrangement exists on the west side of the building's entrance area.

Figure 20. The first entrance and lobby of the Al-Khatiri family house. Standing Ahmed Al-Khatiri [Први улаз и предворје куће породице Ал Катири. Стоји Ахмет Ал Катири]

Figure 21. Second entrance to the house (located opposite the first entrance)
[Други улаз у кућу (постављен наспрамно у односу на први улаз)]

Figure 22. Entrance to the house with a lintel [Улаз у кућу са надвратном гредом]

Figure 23. The fireplace is immediately on the left after the front door from the fenced yard [Огњиште одмах са леве стране након улазних врата из ограђеног дворишта]

Figure 24. The perimeter plinth of the fireplace is used for seating also [Ободни сокл огњишта користи се и за седење]

Figure 25. Roof structure of the house at the top of the calotte: column, beam, massive branches and fine infill [Кровна конструкција куће при темену калоте: стубац, греда, масивне гране и ситна испуна]

Figure 26. Roof structure of a house supported on a stone wall [Кровна конструкција куће при ослонцу на каменом зиду]

Figure 27. The house has a well-proportioned height and provides an extremely pleasant living space. [Просторија куће има добро одмерену висину и даје изузетно пријатан простор за живот]

Figure 28. Entrance door to the lobby. Beneath the floor covering, a floor beam can be seen that supports the columns that support the roof structure
[Улазна врата према предворју. Испод подног покривача назире се подна греда која учвршћује ступце који носе кровну конструкцију]

Figure 29. Back door to the house with a door frame, lintel and leaf encased in metal
[Задња врата у кућу са довратником, надвратником и крилом опточеним у метал]

Figure 30. Part of the house opposite the fireplace with a chest of clothes
[Део куће насупрот огњишту са шкрињом за одећу]

Figure 31. Central part of the house [Централни део куће]

Figure 32. Height of the door in relation to the person
[Висина врата у односу на човека]

Figure 33. Camel milk and sweet bread for guests
 [Камиље млеко и слатки хлеб за госте]

Sheikh Saeed Al-Khatiri's Old House

The house is located on the lowest of the terraces of the ridge on which the family lives. In order to provide a sufficiently flat surface, the ridge was manually levelled over a length of 30 meters and a width of about 10 meters. It consists of two units: one unit is an oval-shaped enclosure, about 10 meters in diameter, and the house itself, which is in ruins and difficult to fully reconstruct.

The vestibule is formed by a dry stone wall partly filled with clay and grass. The stone wall connected in this way becomes monolithic over time, as the grass later grows and connects the stone elements into a single unit. The stone wall is about 2 meters wide at the bottom and 1 meter at the top, and is about a meter and a half high. It has two entrances placed on opposite sides: one towards the house and one towards the courtyard.

The space of the house is defined by two stone ovals with a diameter of 4 to 5 meters. In one of the oval rooms, part of the roof structure has been preserved, consisting of two wooden columns, slightly buried in the ground, with forks at the top which support a massive roof beam on which the roof rafters rest. The roof supports are made of massive branches taken in the immediate vicinity; these are very gnarled and irregular in shape, which is characteristic of trees in this area with relatively little rain.

After the large branches, smaller branches are placed to support the roof covering. The wall of the old house is made of unhewn but selected stone, in

dry stone masonry with a filling of mud and straw, or clay mixed with straw. The height is about three meters, and the width at the bottom is about one and a half meters and about 80 cm at the top. At the bottom of the wall, there are large pieces of stone, and towards the top, the pieces of stone become smaller, although they are no smaller than thirty centimetres in diameter. The floor is flat, and the remains of the floor, namely a layer of clay, are visible.

Figure 34. The location of Sheikh Saeed Al-Khatiri's old house, on the lower terrace of the ridge. A new house has been built above this location
[Локација старе куће Шеика Саида Ал Катирија, на доњој тераси гребена.
Изнад ове локације је саграђена нова кућа]

Figure 35. The location of the old house complex with the place where the house was roofed and the vestibule. In the foreground is his son [Локација комплекса старе куће са местом где је била покривена кућа и предворје.
У предњем плану је његов син]

Figure 36. The entrance hall of an old house with an access path. The new house is visible above [Предворје старе куће са приступном стазом. Изнад се види нова кућа]

Figure 37. The space of the old house consists of several oval rooms that line up one after the other. On the left side, a handmade plateau can be seen [Простор старе куће који се састоји од неколико овалних просторија које се нижу једна за другом. Са леве стране се уочава ручно израђен плато]

Figure 38. Location of an old house with remains of the roof structure
[Локација старе куће са остацима кровне конструкције]

Figure 39. Remains of the roof structure: columns, beam and part of the massive branches instead of rafters [Остаци кровне конструкције: ступци, греда и део масивних грана уместо рогова]

The House No. 1

One of the largest recorded houses in this area; its base dimensions are 6 x 5 meters, and it was built according to the same construction principles as other traditional houses in the region. Along the perimeter, a massive wall reaching a height of 20 centimetres was erected, made of crushed stone bonded with clay mixed with grass. Later, the surface of the wall was plastered on both the exterior and the interior. Inside, along the perimeter, the wall has a plinth measuring 20 x 25 centimetres. The wall is massive, with a width of about 150 cm at the bottom, which is most visible at the openings where the doors are located. The doors are placed on opposite walls and share the same characteristics as those of other traditional houses: dimensions of 100 x 150 cm, single-leaf, made of solid wood, reinforced with metal, featuring three safety latches on the inside, and opening into the room rather than toward the wall. The roof structure is based on two massive columns with rafters at the top that support a massive beam made of two pieces of wood of the same cross-section. Massive branches were piled on this structural base in an irregular slope, with smaller branches placed over them. After several layers of substructure, a roof covering made of grass tied into bundles with wicker was added. Later, the entire building was covered with thick nylon. The space is approximately 160 cm high at the edges, while the centre is about 220 centimetres high.

Figure 40. Entrance to the house. Thick foil tied with ropes has recently been placed over the roof to protect it from precipitation. [Улаз у кућу. Преко крова је недавно стављена дебела фолија увезана са конопцима ради заштите од падавина]

Figure 41. The entrance to the house is placed opposite the previous one
[Улаз у кућу постављен наспрамно у односу на претходни]

Figure 42. Interior of the house. Plastered part of the wall with a plinth, massive branches extending from the wall to the central beam. In the foreground, a column with a fork at the top and a beam [Унутрашњост куће. Омалтерисан део зида са соклом, масивне гране које се пружају од зида до централне греде. У првом плану стубац са рачвом у врху и греда]

Figure 43. Part of a plastered stone wall and a roof structure directly next to the wall
[Део омалтерисаног каменог зида и кровна конструкција непосредно уз зид]

Figure 44. A section of the wall that was later plastered, a roof structure, a column and a beam. A beam that holds the column in place can be seen in the floor
[Део зида који је накадно омалтерисан, кровна конструкција, стубац и греда.
У поду се види греда која држи стубац у ослонцу]

Figure 45. Entrance door to the house, wall and roof structure
[Улазна врата у кућу, зид и кровна конструкција]

The House No. 2

The former residence, now an auxiliary building, was constructed according to the same principles as other residential buildings in the area. The structure is defined by a perimeter stone wall approximately 150 cm wide and 100 cm high, built as a drywall with stone elements partially bonded with a mixture of clay and grass. The central area of the room contains two soha that support the roof structure's central beam. The roof was constructed conventionally: large branches were placed atop the wooden framework, followed by smaller ones. These layers were stacked up to the roof covering, which originally consisted of bundled grass (now replaced by nylon). Although the building is in poor condition, it currently serves as a barn.

Figure 46. Entrance to the house with parts of the door frame
[Улаз у кућу са деловима довратника]

Figure 47. The extensive stone wall of the house (plastered), and the roof cap (covered with foil and pressed with a net, old car tires tied with ropes) [Обимни камени зид куће (омалтерисан), и калота крова (покривена фолијом и притиснута мрежом, старим аутомобилским гумама повезаним конопцима)]

Figure 48. The extensive stone wall of the house (plastered), and the roof cap (covered with foil and pressed with a net, old car tires tied with ropes) [Обимни камени зид куће (омалтерисан), и калота крова (покривена фолијом и притиснута мрежом, старим аутомобилским гумама повезаним конопцима)]

Figure 49. Extensive stone wall, roof structure, columns and cross beam [Обимни камени зид, кровна конструкција, ступци и попречна греда]

Figure 50. Roof structure: column, beam, massive branches and small branches. Everything is steamed with smoke from the hearth [Кровна конструкција: стубац, греда, масивне гране и ситне гране. Све је препарирано са димом са огњишта]

The House No. 3

This house is situated on a ridge. The base is circular, approximately 5.5 meters in diameter, and was built using the same method as most traditional houses in the region. A wall about one meter wide (tapering to 60 cm at the top) and 120 cm high surrounds the perimeter. The house wall connects to a fenced courtyard of similar dimensions in front of the dwelling. The outer wall is irregularly plastered, following the natural geometry of the stone, suggesting it was applied without tools. The central roof structure is supported by two columns that fork at the top to hold a central wooden beam; notably, these forks extend above the beam. Massive branches lean against the beam, topped by smaller ones, leading up to the roof covering, which was originally grass and is now thick nylon. The space lacked chimney openings; instead, smoke from the fireplace permeated the roof structure, protecting it from insects and fungi. The doors, measuring approximately 100 cm wide and 130 cm high, are positioned opposite each other, with one leading to the decorated front yard and the other to the backyard.

Figure 51. Entrance door, next to a stone wall (plastered), and part of the old and new roof covering [Улазна врата, део каменог зида (омалтерисан), и део старог и новог кровног покривача]

Figure 52. Exterior of the house [Спољашњи изглед куће]

Figure 53. Central columns, cross beam, and roof structure resting on a stone wall (plastered) [Централни ступци, попречна греда, и кровна конструкција која се ослања на камени зид (омалтерисан)]

Figure 54. Central columns, cross beam, and roof structure resting on a stone wall (plastered) [Централни ступци, попречна греда, и кровна конструкција која се ослања на камени зид (омалтерисан)]

The House No. 4

The remains of a building constructed on the same principle as the previously mentioned shepherd's dwelling. Four posts are driven into the ground, supporting a square base of horizontal beams, upon which large branches, then smaller branches, and finally the roof covering are supported. Along the perimeter of the base, dry stone is stacked without any binding material. The building is in very poor condition.

Figure 55. Remains of a stone wall built in drywall, columns and part of the roof covering [Остаци каменог зида зиданог у сувозиду, ступци и део кровног покривача]

AUXILIARY BUILDINGS

Auxiliary buildings have a construction concept similar to that of the houses. A dry stone wall is built around the perimeter of the room, up to 150 cm high and 100–150 cm wide. Rounded wooden posts with blue bark, featuring forks at the top, are placed in the room. Horizontal wooden beams are placed in these forks, creating a network of beams that serves as the basis for the roof covering. The basic structure consists of massive branches, which are placed according to their geometry rather than any specific rule. Smaller branches are placed over them, followed by a roof covering made of grass. There is a single door. Interestingly, the auxiliary buildings do not follow the rule of placing two columns in the middle; instead, the columns are placed in a geometrically irregular rhythm. The geometry of the auxiliary building is also not oval or circular like that of a house.

The stable of Sheikh Said Al-Khatiri

The building was constructed in the immediate vicinity of the new and old houses. It was built by carving a cut into one side; on the other side, using stone material excavated from the site, an irregularly shaped wall was erected, approximately 10–12 meters long and 4 to 5 meters apart. The space is about two meters high in the middle, while at the ends it is about 120 centimetres. The fence wall is about two meters wide at the bottom, one meter at the top, and approximately one meter high. It has two double doors for the passage of livestock, about 1.2 meters wide and 1.6 meters high. Each door has a lintel made of massive round wood supported on both sides by short columns with forks at the top.

The roof structure consists of vertical poles, slightly driven into the ground, which have forks at the top and support a central structure of interconnected beams. One row of columns is located next to the cut in the ground, and another row is placed between the cut and the perimeter stone wall. Irregular thick tree branches were placed on the primary structure as horizontal beams. Smaller branches and a roof covering, consisting mostly of earth mixed with grass, were placed over them. Later, thick nylon was added to some parts to protect the structure from rain.

The stone wall is made of crushed stone with a filling of clay mixed with grass, which has caused the structure to become homogenised over time. In some places, due to the weight of the structure, double columns were used, and double beams were placed through the middle of the space to absorb the pressure from the roof load, which was piled up rather than systematically stacked. In the middle of each of the two rooms formed in this way, there is a drain hole through the stone wall for liquids and water. This hole measures 50 × 30 centimetres, extends through the entire depth of the perimeter wall, and is bridged with massive wooden beams.

The space in front of the barn is partially cut into the ground, leveled, and enclosed with a stone fence and a fence made of piled-up wooden branches.

Figure 56. Double columns with ridgepoles at the top, horizontal wooden beams, massive branches of the hipped roof rafters and a stone wall with an entrance door
 [Удвојени ступци са ракљама у врху, хоризонталне дрвене греде, масивне гране куместо рогова крова и камени зид са улазним вратима]

Figure 57. Column, part of the roof structure and stone wall
 [Стубац, део кровне конструкције и камени зид]

Figure 58. A network of columns supporting horizontal beams and a roof structure
[Мрежа стубаца који носе хоризонталне греде и кровну конструкцију]

Figure 59. The height of the room relative to a person, a central column, and a subsequently added column that accepts the load in the span that the existing beam cannot carry [Висина просторије у односу на човека, централни стубац, и накнадно додати стубац који прихвата оптерећење у распону који не може да носи постојећа греда]

The stable Number 1

The building was constructed according to the same principles used for houses. An irregular oval-shaped wall, about 120 centimetres high, was built around the perimeter of the base, made of broken stone bound with clay and grass. The central space is covered by a roof supported by several columns made of logs shallowly dug into the ground, with a fork at the top. Horizontal beams are placed between the forks, supporting the basic frame of the roof structure. Large branches are piled onto this frame, followed by smaller ones, to finally complete the roof covering.

Figure 60. Stone wall, part of the roof structure, two central columns and a horizontal beam [Камени зид, део кровне конструкције, два централна ступца и хоризонтална греда]

Figure 61. Part of the roof structure charred by smoke from a fireplace
[Део кровне конструкције препариран димом са огњишта]

Figure 62. Stone wall with entrance door, two central columns, and part of the roof structure [Камени зид са улазним вратима, два централна ступца, и део кровне конструкције]

Figure 63. A network of columns that support beams and then massive branches like horns, smaller branches, and a roof covering [Мрежа стубаца који носе греде и потом масивне гране као рогове, ситније гране и кровни покривач]

Figure 64. A network of columns that support beams and then massive branches like horns, smaller branches, and a roof covering [Мрежа стубаца који носе греде и потом масивне гране као рогове, ситније гране и кровни покривач]

COMPARATIVE ANALYSIS

Houses in the area around Salalah in Dhofar, Sultanate of Oman, are built very similarly to a Mediterranean building type called the “teza”, and to types found in the continental Balkans known as “dubirog” and “kulaca”. A “teza” consists of a dry-stone wall approximately 100 cm high, built around a single wooden pillar with a rake at the top if it has a circular base. If it features two or four columns, it takes an oval shape. Thick branches are placed upon the stone wall and the central beam, followed by thinner ones until the roof is covered. A “teza” usually has a single door.

A “dubirog” is a structure built in the mountainous regions of the Balkan Peninsula. Its construction is very similar: first, a low stone wall is erected, upon which massive round wooden beams are placed. Smaller branches are laid crosswise over this structure, which is then covered with ferns and grass. To prevent the roof covering from being blown away by the wind, wooden beams are placed on top. A ring of twisted rope is positioned just below the ridge, connecting the beams that secure the roof.

The “busara” is an even more similar building type with a circular or oval base. First, a stone wall up to one meter high is constructed, supporting the main massive wooden frame. Cross branches are laid over it, and grass is layered on top. The building typically has one or two doors placed opposite each other.

Figure 65. Klisura village, Bela Palanka, Serbia. A settlement with dugouts used for housing [Село Клисура, Бела Паланка, Србија. Насеље са земуницама које се користе за становање]

*Figure 66. “Dubirog” in Donja Morača in Montenegro
[„Дубирог” у Доњој Морачи у Црној Гори]*

*Figure 67. “Busara” on the Pešter Plateau, Serbia
[„Бусара” на Пештерској висоравни, Србија]*

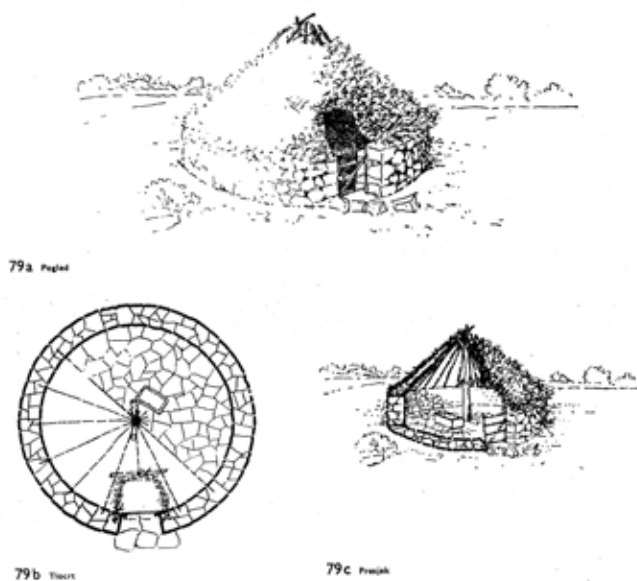

Figure 68. “Thesis” with forked columns, Širitovci near Drniš
[„Teza” sa rashlјastim stupcima, Širitovci kod Drniša]

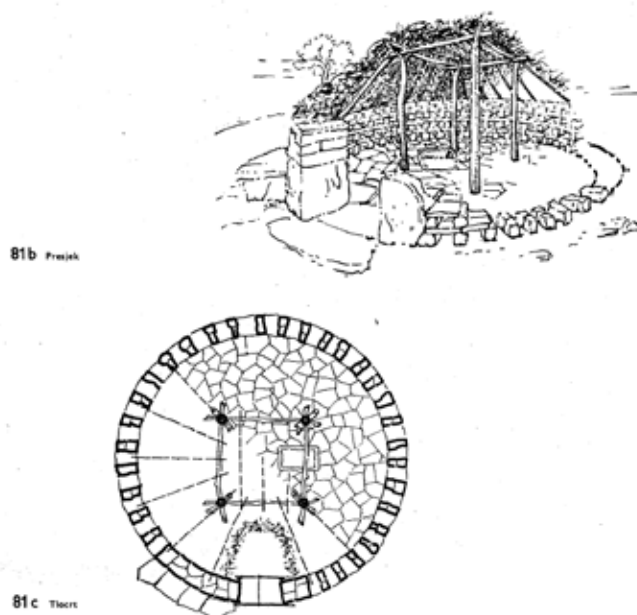

Figure 69. “Teza” with four forked columns, between Obrovac and Benkovac in Croatia
[„Teza” sa četiri rashlјasta stupca, између Обровца и Бенковца у Хрватској]

CONCLUSION

The traditional houses of the mountainous area around the city of Salalah in Dhofar, Sultanate of Oman, are specific and valuable examples of traditional architectural models. In general, the basic concept of the house, both spatial and constructive, is consistent with those found along the northern coast of the Mediterranean and the mainland of Asia Minor and the Balkans. This basic concept has been slightly modified to adapt to available materials and building habits. Thus, on the Mediterranean coast, we find houses of similar constructive concepts called “tesa”, and in the mainland of the Balkans, “kulache” and “dubirozi”.

The basic concept of the house is based on a circular or oval base. A stone wall up to 150 cm high is built along the edge of the determined base. The wall has two openings up to 100 cm wide on opposite sides, where the door is located. The roof is supported by two columns with forks at the top into which a horizontal beam is placed. The roof rafters, consisting of wooden branches with a larger cross-section, are supported on one side by the wall and on the other by the beam. Smaller branches are placed over these branches, followed by a covering of grass tied into bundles. The door is low, requiring a person to bend significantly when entering and leaving the house.

In front of the main door, which usually faces east, the house has an oval courtyard enclosed by a stone wall with the same characteristics as the wall of the house. The courtyard is entered through a gate. On the opposite side, a small plateau is built, though no construction of a fence wall has been observed.

The traditional house of the mountainous part around the city of Salalah in Dhofar is an important document of the architectural past of the Arabian Peninsula and the Mediterranean. It is necessary to architecturally record as many preserved examples as possible to collect detailed information on the construction methods, tools used, and measurements. High-quality buildings should be moved to one zone to create a museum of traditional Dhofar architecture. In this way, one could gain insight into the architectural models in one place while increasing supervision over the preserved examples. The architecture of the mountainous part of Dhofar is a significant part of the cultural heritage of the Arabian Peninsula and world architecture.

ACKNOWLEDGEMENT

The author would like to thank Ahmet Al Kathiri, Hatem Bin Salim Tahmoom and Muhammad Musallam Al Amri from Salalah for their assistance in the field research and understanding of the culture of the Gebali people in Dhofar.

ORIGIN OF FIGURES

Figure 1–39, 56–59 / Duško Kuzović;

Figure 40–55, 60–64 / Muhammad Musallam Al Amri & Duško Kuzović;

Figure 65–67 / Ethnographic Museum in Belgrade / Етнографски музеј у Београду;

Figure 68–69. Aleksandar Freudenreich (1962). *Narod gradi na ogoljenom krasu*. Zagreb–Beograd.

CITED SOURCES AND LITERATURE

- Abdul Majid, Hokoi Shuichi, Nozomi Takagi (2018). Cultural and climatic analysis: The basis of formulating compatible living environments in Oman. *Asian Journal of Behavioural Studies*, III(9): 87–100. [https://doi.org/10.21834/ajbes.v3i9.64]
- Abdul-Wahab, Sabah and Vanessa Lea (2008). Reviewing fog water collection worldwide and in Oman. *International Journal of Environmental Studies*, 65: 487–500. [https://doi.org/10.1080/00207230802149983]
- Abdul-Wahab, Sabah (2003). Analysis of thermal inversions in the Khareef Salalah region in the Sultanate of Oman. *Journal of Geophysical Research*, 108(D9): 6-1–6-8 [https://doi.org/10.1029/2002JD003083]
- Agius, Dionisius A. (1999). Medieval Qalhat: Travellers, Dhows and Stone Anchors in South-East Oman. Himanshu Prabha Ray (editor), *Archaeology of Seafaring: The Indian Ocean in the Ancient Period*, Hooghly (Kolkata): Pragati Publications House, 17–220.
- Alalouch, Chaham; Saleh Al-Saadi, Husam AlWaer, Kamel Al-Khaled (2019). Energy saving potential for residential buildings in hot climates: The case of Oman. *Sustainable Cities and Society*, 46: 101442. [https://doi.org/10.1016/j.scs.2019.101442]
- Al-Hashim, Alya; Nader Chalfoun, Colby Moeller (2014). Guidelines for sizing shading devices for typical residential houses in Muscat, Oman. *ICREGA'14 – Renewable Energy: Generation and Applications*, 251–265.
- Al-Hinai, Hilal; W. J. Batty, S. D. Probert (1993). Vernacular architecture of Oman: Features that enhance thermal comfort achieved within buildings. *Applied Energy*, 44(3): 233–258. [https://doi.org/10.1016/0306-2619(93)90019-L]
- Al-Mahrouqi, A. (2004). Architectural Features of Adam's Harrat Al Jami. *Pride*, 60–65.
- Al-Qasimi, Sultan Muhammad (1996) *Omani-French relations 1715–1900*. Exeter: Forest Row. Translated B. R. Pridham.
- Al-Rawas, Ghazi A.; Caterina Valeo, Usman T. Khan, Omar H. Al-Hafeedh (2013). Effects of urban form on wadi flow frequency analysis in the Wadi Aday watershed in Muscat, Oman. *Urban Water Journal*, 12(4): 263–274. [https://doi.org/10.1080/1573062X.2013.857420]
- Al-Salimi Abdurrahman; Heinz Gaube, Lorenz Korn (2008). *Islamic Art in Oman*. Muscat: Al Roya Press & Publishing House.
- Beeston, Alfred. F. L. (1976). The Settlement of Khor Rori. *Journal of Oman Studies* 2: 39–42.
- Benkari, Naima and Aliya AlHashim (2015). The Documentation of Vernacular Settlements in Oman. Conference: ICOMOS General Assembly 2015. [https://doi.org/10.13140/RG.2.1.4907.6885]
- Benkari, Naima and Aliya AlHashim (2015a). Omani traditional houses and settlements new options for developing a sustainable tourism. /unpublished/.
- Benkari, Naima. (2017a) *Modern Heritage in Oman*. In: *Time Frames: Conservation Policies for Twentieth-Century Architectural Heritage*. Edited by Ugo Carughi, Massimo Visone. Routledge.
- Benkari, Naima (2017b). The Defensive Vernacular Settlements In Oman, A Contextual Study. *International Journal of Heritage Architecture: Studies, Repairs and Maintenance*, 1(2): 175–184. [https://doi.org/10.2495/HA-V1-N2-175-184].
- Benkari, Naima (2018). Archaeological site of Bat-Oman, management and public perception: Community involvement in archaeological heritage management and planning. *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development*, 293–308. [https://doi.org/10.1108/JCHMSD-10-2016-0059]
- Bent, Theodore and Mabel Bent (1900). *Southern Arabia*. London: Smith, Elder and Co., 259–266.
- Bidwell, Robin (1978). Bibliographical notes on European accounts of Muscat, 1500–1900. *Arabian Studies*, IV, 123–159
- Clements, Frank A. (1994). *Oman*. Oxford: Clio Press.
- Costa, Paolo M. (1983). Notes on Settlement Patterns in traditional Oman. *Journal of Oman Studies*, 6(2): 247–268.

- Costa, Paolo M. and Stephen Kite (1985). The Architecture of Salalah and the Dhofar littoral. *Journal of Oman Studies*, 7: 131–153.
- Damlūjī, Salmá Samar (1998). *The Architecture of Oman*, Reading: Garnet Publishing.
- Dhofar Municipality (1996). Local Order No. (2/96) *Building regulation for Dhofar Province*, Sultanate of Oman: Office of Minister of State & Governor of Dhofar. Available to: <https://www.scribd.com/document/715353577/Dhofar-Building-Regulations>.
- Dinterman, Walter (1993). *Forts of Oman (Arabian Heritage Premier Editions)*. Motivate Publishing.
- Düster, Joachim and Fred Scholz (1980). *Bibliographie über das Sultanat Oman*. Hamburg: Deutsches Orient-Institut.
- El-Arifī, Salih A. (1986). The nature of urbanization in the gulf countries. *GeoJournal*, 13(3): 223–235. [<https://doi.org/10.1007/BF00704813>]
- Ettinghausen, Richard; Oleg Grabar, Marilyn Jenkins (2001). *The Art and Architecture of Islam 650–1250*. New Haven: Pelican.
- Freudenreich, Aleksandar (1962). *Narod gradi na ogoljenom krasu*. Zagreb–Beograd: Savezni institut za zaštitu spomenika culture.
- General Staff (1917). *Gazetteer of Arabia*, Vol. I, Dhufar, pp. 537.
- Haines, Stafford Bettesworth (1845). Memoir of the South and East Coasts of Arabia. Part II. *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 15: 119–123. [<https://doi.org/10.2307/1797904>]
- Hansman, John (1985). *Julfar, an Arabian Port. Its Settlement and Far Eastern Ceramic Trade from the 14th–18th Cent.* London: The Royal Asiatic Society of Great Britain & Ireland.
- Hardy-Guilbert, Claire (2001). Archeological research at al-Shihr, the Islamic port of Hadramawt, Yemen (1996–1999). *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, XXXI, 69–79.
- Hardy-Guilbert, Claire (2005). The Harbor of al-Shihr, Hadramawt, Yemen, Sources and Archeological data on trade. *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, XXXV, 71–85.
- Haeser, Jutta (2000). Formation and transformation processes oasis settlements in the Sultanate of Oman. A preliminary report on a new field project. *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, XXX, 115–118.
- Hillenbrand, Robert (1994). *Islamic architecture. Form, Function and Meaning*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Kiet, Anthony (2011). Arab Culture and urban form. *Focus*. 8(1): 36–45. [<https://doi.org/10.15368/focus.2011v8n1.4>]
- King, Russell and John Harold Stevens (1973). A bibliography of Oman 1900–1950, *Occasional Papers* 2, Durham: University of Durham, Centre for Middle Eastern and Islamic Studies, pp. 14.
- Kuzović, Duško (2025). *U zemlji tamjana*. Beograd: Pešić i sinovi.
- Landen, Robert G. (1967). *Oman since 1856: disruptive modernization in a traditional Arab society*, Princeton, NJ: Princeton University Press, xv, pp. 488.
- Le Cour Grandmaison, Bruno and Colette le Cour (1980). *Contribution to a general bibliography of Oman*. Muscat: Ministry of National Heritage and Culture, pp. 97.
- Marshall, Brian (1994). European travelers in Oman and Southeast Arabia 1792–1950, *Bibliographical Study. New Arabian Studies*, 2: 1–57.
- Miles, Samuel B. (1966). *The countries and tribes of the Persian Gulf*, London: Frank Cass.
- Phillips, Wendell (1967). *Oman: a history*. London: Longman.
- Ramadan, Elnazir (2015). Sustainable Urbanization in the Arabian Gulf Region: Problems and Challenges. *Arts and Social Sciences Journal*, 6(2): 1–4. [<https://doi.org/10.4172/2151-6200.1000109>]
- Taylor, T.; Marialena Nikolopoulou, L. Mahdjoubi, Nicholas Cullen (2009). Vernacular architecture and contemporary design in Oman: Challenges in a changing climate. In: *Detail Design in Architecture, Translating sustainable design into sustainable construction*, September 2009, Cardiff.

- Thomas, Bertram (1931). A Journey into Rub' Al Khali: The Southern Arabian Desert. *The Geographical Journal*, 77(1): 1–31. [<https://doi.org/10.2307/1785120>]
- Wippel, Steffen (2013) “Regionalizing Oman”: A New Interest of Research on Oman and Its Spatial Dimensions. [https://doi.org/10.1007/978-94-007-6821-5_1]
- Zurigat, Yousef H.; Hilal Al-Hinai, Bassam A. Jubran, Y. S. Al-Masoudi, (2003). Energy efficient building strategies for school buildings in Oman. *International Journal of Energy Research*, 27(3): 241–253. [<https://doi.org/10.1002/er.871>]

ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

Примљен: 5. 5. 2026.

Прихваћен: 25. 5. 2026.

ТРАДИЦИОНАЛНА КУЋА НАРОДА ЦЕБАЛИ У ОКОЛИНИ ГРАДА САЛАЛА, ОБЛАСТ ДОФАР, СУЛТАНАТ ОМАН

ДУШКО Р. КУЗОВИЋ

Висока школа струковних студија

„Спортска академија Београд”

Мајке Јевросиме 15/IV, Београд, Србија

dusko.kuzovic@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5191-7818>

РЕЗИМЕ: Традиционална кућа племена Цебали захвата широк планински појас области Дофар у Источном Јемену. Формирана је према начину живота и привређивања племена Цебали, као и њихов начин друштвене организације. Архитектонски модел развијан је вековима у прошлости, а последњи примерци су саграђени 70-их година двадесетог века. Простор на коме је истраживана кућа захвата планинске делове области Дофар. Пружа се од насеља Рајут на југозападу, преко старе престонице града Салала, и даље насеља Така и Мирбат на североистоку. Ширине је од почетка планинског гребена до границе са пустињском области на северу. Кућа је организована у два овална простора: покривени (кућа) и отворени (каменом ограђено двориште). Кућа се гради по карактеристичном архитектонском моделу који се састоји из неколико елемената. Први елемент је камени зид који се гради до висине 100–140 цм, ширине 50–100 цм, пратећи основу која је овалног облика који тежи ка кругу. Пречник унутрашњег простора је од 450 до 700 цм. У кућу се улази кроз двоја врата, наспрамно постављена, обично једна према истоку а друга према западу. Други елемент су два ступца и греда који су постављени у централном делу основе. Ступци су доле укопани у тло а горе имају рачве у које је постављена греда. Трећи елемент је кровна конструкција која се састоји од неколико слојева. Први слој су крупне гране које имају улогу рогова у класичној кровној конструкцији. Ослањају се на једној страни на камени зид а на другој на греду. Наредни слој су ситне гране које се постављају преко крупних и које попуњавају празнине. Преко њих се поставља кровни покривач од траве повезане у снопове. Против развјејавања покривача ветром се преко покривача постављају гране и камен. Организација куће је једнопросторна, с тим што се јасно знају намене сваког од квадраната унутрашњости. Квадранти су формиран у односу на врата. У квадранту најближем главним вратима у кућу (исток) налази се огњиште поред зида и које је од површине пода одвојено са ниском каменом соклом. Остатак тог квадранта је намењен за потребе домаћинства. Квадрант поред је одређен за дневни боравак што укључује и пријем

гостију. Остала два квадранта (према вратима ка западу) су намењена за приватни живот породице, спавање и чување гардеробе. Кућа је по концепцији веома слична балканским моделима: приморској „тези” и копненој „кулачи” односно „дуборог”.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: традиционална кућа народа Џебали; народна архитектура Дофара; народна архитектура Омана; традиционална кућа Арабијског полуострва; џебали култура

ПРОМЕНЉИВОСТ ГРАНИЦА У ВРЕМЕНУ ПОГУБЉЕНИХ ИДЕНТИТЕТА

(Драган Симеуновић, *Граница и идентитет*,
Прометеј и Центар за културне интеграције, Нови Сад 2025; 67 стр.)

Када је академска јавност помислила да се о феномену граница и идентитета више нема шта говорити, појавила се провокативна, геополитички утемељена, теоријски снажна и концепцијски обухватна студија академика Драгана Симеуновића – *Граница и идентитет*. Много пре Трампових анализа о промени безбедносне контроле над Гренландом и Панамским каналом или припајања Канаде Сједињеним Америчким Државама, када је постојеће државне границе назвао „вештачки повученом линијом” која се може мењати у складу са америчким интересима, уважени професор је учио талас промена

који се „ваља” геополитичким простором, схватајући да је неопходан адекватан теоријски утемељен одговор. Актуелношћу постављене проблематике у тренутку када се мењају норме међународног права, дубином и комплексношћу структурне анализе, интердисциплинарним поступком и аутентичном семантичком интерпретацијом, професор Симеуновић проблематизује фундаментална питања глобализованог света – значаја и улоге простора у добу паралелне реалности у којој моћни центри одлучују о животима периферија. Књига *Граница и идентитет* баш зато постаје неопходно штиво у политичком сагледавању и обликовању узбурканог геополитичког окружења, нудећи прегршт корисних информација истраживачима историјских, правних, културолошких, антрополошких, па и филозофских дисциплина.

Обимом скромна, али значењски слојевита, у неким елементима фундаментална тематска преиспитивања представа о границама, указују на њену повезаност са слободом, како појединца, тако и друштва, односно заједнице коју границе обликују. Вишезначно, семантички одговорно, на тренутке епски продуховљено, аутор води дијалог са собом, али и замишљеним критичарима, трудећи се да разборитим, јасно дефинисаним и методолошки организованим поступком изложи могуће дилеме, трудећи се да истакне њена ограничења, али и предности. Интегрално, критички и друштвено одговорно Симеуновић плете наратив о људима и драмама које се дешавају на границама света који постаје све отуђенији, јер у времену „сталне напетости

и стрепње” расте и ризик међусобних сукобљавања. Дивно уочавајући како је то окружење „разапетости тла и времена, живота и смрти, мира и немира”, аутор истиче како је култура границе све нестабилнија и подложнија променама, јер у тренутку када се вредности мењају нестају и образци којој су јој служили. Израсла на вишедеценијском искуству писца 27 научних књига и више од три стотине научних радова, ова књига наставља као снажан одговор потреби академске заједнице да активно делује на појаве које преобликују нови свет, проблематизујући два важна феномена – границе и идентитете.

Књига коју препоручујемо конципирана је као комплексна анализа духа времена, у фази ресетовања глобалног тумачења политике као вештине могућег. Њу ваља посматрати кроз призму промена у свим сферама тумачења стварности, при чему се круто дефинисани домени појединих теоријских разматрања преко ноћи напуштају, што под дејством невидљивих дигиталних технологија, што под применом вештачке интелигенције и алгоритама који мењају оквире политичких деловања. Границе тада постају расплинуте, подложније променама, представљајући лаку мету за оне који би желели да их мењају.

„Наружена кризом, а украшена појачаном емоцијом и особитом културом, свака граница одиста је свет за себе”, констатује Симеуновић (стр. 30), закључујући како без сигурне границе нема ни сигурне државе. Проблем је у чињеници да се поглед на реалност у дигиталном амбијенту драматично променио, огољујући силу до тrena када јој не треба никакав привид. То води сталном ишчекивању нових конфликта, изазова, издаја, проверавања и политичких борби, уз присуство расцепа идентитета.

Старогрчко поимање простора и времена, као објективних предиката који конституишу парадигму стварности, измењено је са преображајем геополитичких односа који са позиција права силе прерушене у право поретка диктирају осећаје сопствене посебности. „Сваки национални, као колективни идентитет, има своју политичку сферу коју сачињавају политичке идеје и концепти, политичка историја, рефлексије актуелних међународних односа и тежња за стварањем сопствене државне заједнице свих припадника нације”, тврди Симеуновић, уочавајући разлике између нације и етноса. „Нација је изразито поли-

тичка категорија. Она има политичку амбицију и своју државу или њој тежи. Етнос више рађа осећање заједништва које прати емоција припадања колективу” (стр. 33). Способност освајања, уз повезаност са историјом и сопственом елитом – услови су да етнос прерасте у нацију. Међутим, професор Симеуновић овде категоријално уводи и појам *самосвесни елиџа*, „што подразумева и јасну политичку визију о облику, границама и циљевима владавине тек створене нације”.

Логички складно, мисаоно дубоко, семантички одговорно, открива се нација као политичко биће, које се „у сврхе свог ојачања, поред привлачења корисним и лепим, служи и привлачењем силама” (стр. 36). Уколико је *суштинину* преображаја раније требало доказивати *појавом*, у добу дигиталног реконфигурисања стварности и репродуковања политичких појава намеће се питање њихове суштине? Идеја укидања нације као потрошеног колективитета није нова, али сада се посебност мањих идентитета жртвује у корист националне државе као општијег појма. Нова политичка реалност у основи је вишезначна, са фигурама снажније наслоњеним на идеолошки регистар, при чему се структуре савременог капитализма и ауторитарних лидера међусобно подстичу и потхрањују. „Предност рођења и живота на граници је мноштво националног, културног и религијског, који чине наш избор у стварању сопственог идентитета далеко богатијим, него да смо негде далеко од границе”, запажа Симеуновић, упозоравајући да његова компликованост услед мноштва других утицаја може бити мана која се не може отклонити. „Човек је биће страха, колико је и биће моћи”, уочава аутор (стр. 44), образлажући матрицу манихејског дељења на *Нас* и *Њих*, која се подсвесно усађује у дух појединца, али и бројних колективних идентитета. Суштина феномена граница није у њиховом исцртавању, већ у стратегијама којима се оне обликују, а то је процес који нам се у глобалној сфери управо дешава.

Хантингтоновски прецизно, академик Симеуновић указује на порозност граница у добу сукоба цивилизација, историјски реконструишући како инциденти и ратови најчешће почињу на границама. У тренутку када се политичка теорија растаче у својеврсну реконцептуализовану Монроову доктрину хегемонског владања *Друјима*, међународно

право губи свој некадашњи значај, мењајући правила понашања у складу са интересима центара моћи. Зато је ова књига јединствена у академском окружењу – креативно тумачећи улогу и одговорност политике на великој сцени, аутор њен успех мери пропорционално потискивању анимозитета између *Нас* и *Њих*. „Затворимо ли се у *Себе* и *Своје* имаћемо мање љубави, мада ћемо имати више сигурности”, посентира уважени професор, оптимистички наговештавајући како се у перспективи, иза хоризоната, надвијају поделе као невидљива опасност која прети свакој граници: „Не угрожавају ниједан национални идентитет толико државне границе које деле исти род, колико су за њега опасна она политичка настојања која воде томе да се неки други, не само политички, већ на сваком плану, потчине у мери да се духовно стопе са њима и тако изгубе свој аутентични национални идентитет” (стр. 47).

Сажет преглед неких од ставова академика Драгана Симеуновића које износи у делу *Граница и идентитет* само су део из архипелага сазнајних аспеката изложених на страницама овог дела. Без претензија да обухватимо сву разноврсност и теоријску рекапитулацију евидентну са сваке странице и поглавља скрећемо пажњу на аутентичност и енциклопедијско богатство аутора који и о најделикатнијим политичким феноменима пише одговорно, поуздано и јасно, па књигу може разумети свако ко урони у њен садржај. Издавачкој кући „Прометеј” из Новог Сада и Центру за културне интеграције из овог града честитке за графичковизуелну опремљеност која новом делу даје рухо естетичности и мере примерене фону аутора.

СРЂАН МИЛАШИНОВИЋ¹

Криминалистичко-полицијски универзитет, Београд

srdjan.milasinoVIC@kpu.edu.rs

<https://orcid.org/0000-0002-8251-339X>

¹ Срђан Милашиновић (1965). Редовни професор Криминалистичко-полицијског универзитета у Београду. Основне, магистарске и докторске студије завршио на Факултету политичких наука у Београду.

КОМОДИФИКАЦИЈА ОБРАЗОВАЊА, НАУКЕ И МОРАЛА

(Mihael Antolović i Slobodan Sadžakov, *Robe i robovi neoliberalnog sveta*,
Pedagoški fakultet, Sombor 2025, 305 str.)

Монографија *Робе и робови неолибералног света*, ауторâ Михаела Антоловића и Слободана Садакова, редовних професора Педагошког факултета у Сомбору (Универзитета у Новом Саду), представља значајан допринос друштвеној теорији и критици средњих проблема са којима се савремена друштва суочавају. Структура монографије обухвата десет поглавља, а књига је подељена у три засебне, али међусобно повезане целине. Прва целина бави се друштвеним, економским и политичким процесима који су захватили савремени универзитет и допринели његовој комодификацији. Друга је посвећена положају друштвених наука у савременим

условима, у којима оне бивају маргинализоване и губе своју еманципаторску функцију, док трећа целина даје историјски контекст развоја верске толеранције, а потом и секуларизације, испитујући последице продирања неолибералне идеологије у сферу морала.

Насловна синтагма „робе и робови“ означава двоструку димензију неолибералног света: с једне стране, све што постоји постаје роба, а с друге стране, сами људи постају робови тржишних захтева, приморани да непрестано „продају“ сопствене вештине, знање и идентитет како би опстали. Аутори тиме сугеришу да се савремено друштво налази у опасности од губитка хуманистичке основе и свођења на пуку економску функционалност. У најкраћем, књига разоткрива како се, у условима доминације неолибералних логика тржишта, образовање, наука и моралне норме претварају у робу и тржишне производе. Тиме образовање, наука и морал више не бивају вредновани према својој интринзиčnoј друштвеној и хуманистичкој функцији, већ према потенцијалу да донесу профит, конкурентску предност или тржишну употребљивост.

Једна од кључних предности ове студије јесте актуелност теме, с обзиром на то да се аутори баве горућим проблемом свеопште комодификације. Студија доследно негује интердисциплинарни приступ и обједињује филозофску и социолошку перспективу, уз укључивање политичког, економског и историјског контекста. Аутори се ослањају на радове најзначајнијих теоретичара друштва и образовања, пре свега на аустријског филозофа Конрада Пола Лисмана и његову, сада већ

класичну, студију *Теорија необразованости: заблуде друштва знања*, али и на доприносе великана као што су Жиро, Бурдије, Адорно, Хоркхајмер, Фром и Фуко. Студија истовремено уважава глобалну перспективу, преваходно у контексту европских друштава, као и специфичности локалног контекста српског друштва.

Посебно треба истаћи да је монографија написана прецизним и јасним научним језиком, уз стил који омогућава да њено читање не буде ограничено искључиво на ужи академски круг истраживача друштвених наука. На тај начин, књига може бити од посебне користи студентима, просветним радницима и свима који се професионално баве образовањем. Ипак, реч је о студији која подразумева ангажованог читаоца и подстиче на даље теоријске промишљање.

Кључну тачку овог дела представља критичко преиспитивање неолибералне парадигме, која се, ослањајући се на дефиницију Пјера Бурдијеа, може најсажетије описати као програм разарања колективних структура које стоје на путу чистој логици тржишта. Друга важна тачка односи се на критику болоњске реформе, која се сагледава као логична последица спровођења доминантног обрасца неолибералне политике усмерене ка подвргавању универзитета тржишним механизмима производње профита и адекватне радне снаге. У том контексту, аутори аргументују да се од изворног хумболтовског универзитета, схваћеног као заједнице наставника и студената посвећених трагању за научном истином, долази до савременог предузетничког универзитета, који се трансформисао у специјалистичку институцију усмерену преваходно на стручно оспособљавање.

Универзитетско образовање се тиме редукује на струковну инструктажу и различите облике техничке обуке, док се универзитет све више обликује као високобирокупатизована корпорација. За разлику од традиционалног универзитета, чија је основна функција била стварање културних добара, предузетнички универзитет усмерен је на стицање профита на глобализованом тржишту образовних услуга. Последица фаворизовања техничко-технолошких дисциплина јесте маргинализација друштвених наука, које су током своје историје представљале окосницу критичког преиспитивања друштвених процеса и артикулације алтернативних визија развоја.

Посебно је значајна теза да се уместо друштва знања успоставља друштво незнања, те да се, упркос очекивањима да ће умрежено друштво бити информисано, савремено друштво све више обликује као дезинформисано и усмерено ка друштву контроле. Наведени процеси доводе до корозије критичког мишљења, као и до бујања теорија завере, чему додатно доприноси развој друштвених мрежа.

Посебну вредност прве целине књиге, која се бави савременим универзитетом, представља чињеница да су анализом обухваћени сви кључни актери образовног процеса – студенти и наставници – при чему се показује на који начин су они интернализовали логику неолибералне парадигме. Савремени студенти образовање у све мањој мери доживљавају као потрагу за истином и простор личног и културног развоја, а све чешће му приступају прагматично, оријентишући се ка захтевима тржишта рада и схватајући га као инструмент за стицање компетенција неопходних за запошљавање. С друге стране, наставници прихватају правила академског поља и делују у оквирима наметнуте логике *publish or perish*. Императив квантификације научне продукције и мерења индекса научне компетенције доводи до хиперпродукције радова, често слабог квалитета, односно „бофла“, како то именује социолог Владимир Илић. У таквим условима развијају се различите стратегије преживљавања у контексту прекаријата и несикурности запослења, укључујући дописивање коаутора, узајамно цитирање, успостављање такозваних цитатних картела и објављивање сазнајно ирелевантних радова.

Аутори такође указују да је болоњска реформа усвојена као политичка одлука, без шире расправе унутар академске заједнице, уз претпоставку да ће она безрезервно прихватити прокламоване предности Болоњске декларације, попут усклађивања студијских програма и повећање мобилности. Међутим, са одређене временске дистанце, недостаци овог система постају очигледни: трајање студија није значајно скраћено, критеријуми оцењивања су снижени, а стечено знање често је фрагментарно, уско специјализовано и без могућности синтезе.

У том контексту отвара се питање даљег правца деловања, што је тематизовано у поглављу које носи назив „Шта да се ради?“. Аутори истичу да је неопходно да друштвене и хуманистичке науке поново постану фро-

нетичке, односно усмерене на практично расуђивање о томе шта је за човека и друштво добро, а шта није. Иако ово питање остаје отворено, значајно је нагласити да књига не представља само дијагнозу постојећег стања, већ и позив на отпор. У том смислу парафразира се и Орвелова мисао да говорити истину у доба манипулације представља револуционаран чин.

Ипак, тај отпор за сада остаје ограничен на микрониво и манифестује се превасходно у оквирима свакодневних интеракција. Стога се као кључна мисија универзитета у наредном периоду намеће систематско промишљање и артикулација алтернатива постојећем систему образовања, које би омогућиле његову свеобухватну трансформацију и усклађивање са хуманистичким вредностима.

На крају, потребно је указати на могуће правце даљих истраживања које ова монографија отвара, а који се пре свега односе на повезивање теоријских и емпиријских истраживања. Иако студија обилује критиком вулгарног емпиризма, квантофреније и феномена великих података (*big data*), наредни корак подразумева емпиријско поткрепљивање изнетих теоријских увида, чиме би се додатно оснажила њихова аналитичка вредност.

СНЕЖАНА ШТРАНГАРИЋ¹

Универзитет у Новом Саду

Педагошки факултет у Сомбору

snezana.jelacic@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0002-8131-5164>

¹ Снежана Штрангарић (1983). Ванредни професор Катедре за друштвене науке Педагошког факултета у Сомбору (Универзитета у Новом Саду). Докторске студије завршила на Филозофском факултету у Новом Саду где је и докторирала 2018. (*Културни капитал као знање: истраживање образовних неједнакости на примеру ученика средњих школа у Сомбору*).

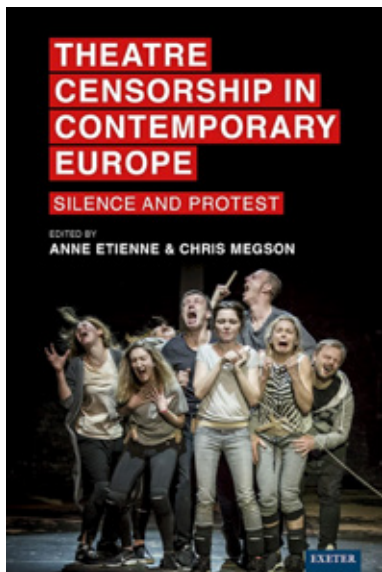
ПОСТЦЕНЗУРА И ЊЕНИ КОНТЕКСТИ У САВРЕМЕНОМ ЕВРОПСКОМ ТЕАТРУ

(Theatre Censorship in Contemporary Europe: Silence and Protest

Edited by Anne Etienne and Chris Megson, Exeter 2024, 266 pag.)

[Позоришна цензура у савременој Европи: тишина и протест.

Уредили Ен Етјен и Крис Мегсон, Ексетер 2024; 266 стр.]

Књигу *Позоришна цензура у савременој Европи, тишина и протест*, издао је Универзитет у Ексетеру 2024. године, у оквиру Катедре за студије перформанса, на 266 страна. Уредници зборника су Ен Етјен (Anne Etienne), предавач модерне и савремене драме на Универзитету у Корку, и Крис Мегсон (Chris Megson), предавач драме и позоришта на Ројал Холовеј универзитету у Лондону. Овај зборник текстова разматра цензуру и њене контексте у европском позоришту након историјских, друштвених и културних промена насталих након пада Берлинског зида 1989.

године. Кроз текстове различитих светских научних истраживача, анализирају се начини контроле, односно „модификације интегритета уметничког дела и његове рецепције” у контексту позоришта у савременој Европи, у време глобалних и локалних изазова екстремног популизма, национализма, финансијских тешкоћа, миграционе кризе, климатских промена, рата у Украјини, и начина на које се цензура редифинисала у таквом социополитичком окружењу, као и улогу позоришта у пружању отпора таквој клими. Зборник разматра видове цензуре који су се јавили након потреса 1989. године, и напуштања централизованих система цензуре у тоталитарним системима. Аутори наглашавају да, за разлику од институционалне цензуре, постцензура задобија разноврсне облике и видове, постајући индиректна, али и остајући директном, у зависности од контекста. Аутори разматрају трансформације настале након пада Берлинског зида, посебно везане за националне политике, које су утицале на слободни уметнички израз, указујући на политичке, друштвене, правне и културне контексте позоришне цензуре након 1989. године. Анализира се утицај политичких, религијских, и моралних табуа на европска позоришта, као и њихове разлике у разним деловима Европе, као и суочавање позоришних професионалаца са новонасталим изазовима. Иако наслов упућује на цензуру у савременом европском позоришту, највећа пажња је посвећена источно- и западноевропској позоришној цензури и контексту њених националних политика. Питање са којима се овде суочавају читаоци

јесте, шта се цензурише, где и зашто, поготово у релацији са религијом, расом, сексуалношћу и национализмом.

Главне тезе аутора односе се на повезаност цензуре и контекста у којима настаје, закључујући да је након напуштања централизованих облика система цензуре у 20. веку, (Француској 1906, Данској 1954, Енглеској 1968, Португалији 1974, Источној Европи 1989), цензура задобила различите форме притиска и превенције, односно начина на које се контролишу уметници и представе. Након напуштања директне, државне цензуре, јављају се разне форме контроле и притиска, како на уметнике, тако и на дело. Контексти и дефиниције цензуре се разликују. Аутори се позивају на закључак, Кетрин О'Лири (Catherine O'Leary) у *Global Insights on Theatre Censorship* (Глобални увиди у цензуру позоришта), по којој цензура идентификује разне типове рестрикције, као што су брисања и дописивања текста, промену смисла у тексту или визуелних елемената у извођењу, забрану појединачних дела, повлачење или отказивање дела, стављање аутора на црну листу, затварање или протеривање аутора и, у екстремним случајевима, чак и убијање аутора чија се дела сматрају претњом успостављеном поретку, понижавање, узнемиравање и искључивање аутора, наметање новчаних казни и ограничења путовања, губитак запослења и јавне кампање против писаца, док се награде и субвенције могу користити за награђивање или искључивање аутора¹. Дакле, док је традиционална цензура била озакончена својом правном формом, и имала свој правни текст и институције које говоре у њено име, нови облици цензуре постају неухватљиви. Савремена цензура упућује и на дискурс о другости, политичку коректност, *cancel* културу и колонијално наслеђе. „Стручњаци и публика бивају приморани да узму у обзир дебате о цензури које су данас распаљене глобалним културним ратовима, погоршане пролиферацијом (друштвених) медија који непрестано капитализују на идејама слободе изражавања и права на увреду. Таква питања опстају у одсуству централизованог, званичног цензора чија је дужност била да избегне нарушавање јавног реда уклањањем било каквог садржаја религијске, политичке или сексуалне природе који би могао изазвати немире, жалбе,

протесте или парламентарне истраге”². Иако се слажу да је сама дефиниција цензуре компликована и да не постоји консензус око ње, аутори се позивају на „здраворазумску” дефиницију Јанел Рајнелт (Janelle Reinelt) по којој је цензура сваки покушај да се модификује интегритет уметничког дела и његове рецепције.

У истраживачком контексту, зборник текстова *Позоришна цензура у савременој Европи, њених граница и њихових осигурања* се надовезује на студије о цензури које су се односиле на европски простор, као што су *The Censorship of British Drama 1900–1968* (2003–15) и *British Theatre and the Red Peril: The Portrayal of Communism 1917–1945* (1999), аутора Стива Николсона (Steve Nicholson); *Theatre Censorship: From Walpole to Wilson* (2007), коју су уредили Дејвид Томас (David Thomas), Дејвид Карлтон (David Carlton) и Ен Етјен (Etienne); *Theatre Censorship in Britain: Silencing, Censure and Suppression* (2009), од Хелен Фрешвотер (Helen Freshwater); *Cooperation & Conflict: GDR Theatre Censorship, 1961–1989* (2010), од Лоре Бредли (Laura Bradley), које обрађују цензуру у националном контексту. Интернационалне студије, као што су *Global Insights on Theatre Censorship* (2016), од Кетрин О'Лири (Catherine O'Leary), Диега Сантоса Санчеца (Diego Santos Sánchez) и Мајкла Томпсона (Michael Thompson); *Out of Silence: Censorship in Theatre & Performance* (2012), Каридад Свич (Caridad Svich); и глобалне студије – *Giving Offense* (1996), Џ. М. Коузи (J. M. Coetzee); *Censorship and Silencing: Practices of Cultural Regulation* (1998), Роберта Ц. Поста (Robert C. Post); *Censorship and the Limits of the Literary: A Global View*, од Никол Мур (Nicole Moore). Ипак, по географском и временском распону овај зборник је најобимнији до сада. Такође, поље истраживања је проширено у односу на раније студије, анализирајући и алтернативне форме извођења као што су борба са биковима, односно шибари, да би се истражила позиција публике као цензора. Такође, анализира се и протест као форма извођења. Аутори закључују да су Милер и Фрешвотер (Müller and Freshwater, 2009) и О'Лири (O'Leary, 2016) свеобухватно објаснили како су Фукова разматрања о дисциплини и репресивној хипотези, Бурдијево разматрање стратегија суфемизације и формирања аутоцензуре, као и Батлерино артику-

¹ [Etienne and Megson, 2024: 3].

² [Etienne and Megson, 2024: 6–7].

лисање имплицитне и продуктивне цензуре, изазвали и модификовали наше разумевање цензуре као фиксног феномена који је произведен од стране препознатљивог спољашњег извора” [Etienne and Megson, 2024: 9].

Структурално и методолошки, књига је подељена на три целине, а приступ је феноменолошки и историјски. Први део зборника „Форме и извори цензуре”, истражује стратегије савремене цензуре и њихов утицај на позоришну продукцију. Средишњи део књиге „Духови прошлости”, тематизује однос прошлост-садашњост кроз наслеђе метода цензуре. Трећи део књиге „Одигравање табуа”, мапира сензитивне теме и извођења. Свака целина је одређена „интервенцијом”, поглављем које функционише као дијалогски мост и које везује цензуру са: перформативношћу, протестом, политичком моћи, јавном сфером и слободом говора, односно политикама идентитета, политичком коректношћу и културним ратовима.

Део књиге „Форме и извори цензуре” отвара текст Вики Ен Кремоне (Vicky Ann Cremona) и Марка Галеа (Marco Galea), који тематизује екстремни вид цензуре – убиство аутора. Текст Милене Драгићевић Шешић и Александре Јовићевић тематизује „притисак, аутоцензуру и микрополитике отпора” на Западном Балкану. Текст Алекса Трумструм-Томаса (Alex Trustrum-Thomas) се бави идеологијом и цензором у савременом руском театру, која се интензивирала под Путином, док се имплицитном цензуром у Ирској, баве Ен Етјен и Лиза Фицпатрик (Liza Fitzpatrick). Средњи део књиге „Духови прошлости”, отвара текст Андреа Томпе (Andrea Tompa) о цензури у Мађарској. Цензуром у савременој Словенији бави се Денис Пониж у тексту „Ништа ново на источном фронту”, док се аутоцензуром у Пољској бави Агњешка Јакимијак (Agnieszka Jakimiak). Текст Ендрију Холдена (Andrew Holden) „Production, Circulation and Reception in Transnational Market”, тематизује оперску цензуру у Европи. Трећи део књиге „Одигравање табуа” почиње са „интервенцијом” о расној цензури у доба ратова у култури од Роа Али (Roaa Ali). Крис Мегсон пише о религији, театру и цензури, док се религијом и политиком у грчком театру баве Олга Колокита (Olga Kolokytha), Јулија Белинскаја (Yulia Belinskaya) и Мартина Магкоу (Martina Magkou). О шпанском контексту пише Данкан Вилер (Duncan Wheeler) у поглављу „Booing and

Banning”, док Хана Пробст (Hannah Probst) истражује праксу шибарија кроз „ирационални *queerness* као отпор цензури”.

Књига *Позоришна цензура у савременој Европи: иницијација и пројекција*, представља значајан допринос проучавању цензуре и позоришта у кризним тачкама Европе у време глобалне социо-политичке кризе настале након 1989. године. Актуелни догађаји, како код нас, тако и шире, дају довољно материјала за наставак.

ТАТЈАНА ОРБОВИЋ³
Београд, Србија

³ Историјар уметности; магистар теорије уметности и медија. Докторанд Универзитета уметности у Београду.

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

ВЛАДАН ВИДИЦКИ (1991). Доцент на Одсеку за социологију Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду.

Основне студије социологије завршио је на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду (2014), а мастерирао 2015. (*Насићанак, развој и обнова економске социологије*). Докторирао је 2022. (*Значај социјалног калкулуса, мрежа и ресурса етичке групе за предузетничко српских имиграната у Бечу*). Поља његовог научног интересовања су економска социологија и методи социолошких истраживања, а на различитим студийским програмима држи курсеве из области предузетништва, менаџмента, и комбинованих метода. Тренутно обавља функцију шефа Одсека за социологију (2024–) и члана Управног одбора мреже истраживача за рад, запошљавање и индустријске односе при Европској социолошкој асоцијацији (2021–).

ЈОВАН ДИМИТРИЈЕВИЋ (Чачак, 1999). Докторанд на Факултету политичких наука у Београду.

Дипломирао 2022. и мастерирао (модул: Међународна политика) 2024. на Факултету политичких наука Универзитета у Београду. Тренутно је студент докторских академских студија политикологије на Факултету политичких наука Универзитета у Београду. У истраживачком раду бави се демократском теоријом, савременим моделима политичког представљања, дигиталном демократијом и институционалним иновацијама.

МИЛЕНА КОЈИЋ (1992). Доценткиња на Одсеку за социологију на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду.

Основне студије социологије завршила је на Филозофском факултету у Новом Саду (2014). Мастерирала 2015. (*Друштвене функције поверења*) и докторирала 2023. (*Смех и хумор из персјективе фидурацијске социологије Норберта Елијса*). Ангажована је на више студијских програма на Филозофском факултету, а области њеног интересовања су историјска социологија, квалитативни метод у социологији, социологија комуникације и медија, култура и глобализација, социологија рода, визуелна социологија. Тренутно обавља функцију заменице шефа Одсека (2024–). Члан је Редакције часописа *Социологија* (2025–).

ДУШКО Р. КУЗОВИЋ (Косјерић, 1967). Дипломирани инжењер архитектуре.

Дипломирао 1994, магистрирао 2006. (*Сеоска кућа, село и сеоски центри у 19. и првој половини 20. века на простору општине Косјерић*)

и докторирао 2012. (*Стамбена архитектура вароши и варошица зајадне Србије у 19. и првој половини 20. века*) на Архитектонском факултету Универзитета у Београду. Био је предавач на Департману за архитектонске инжењере (Колеџ за инжењере, Универзитет Дофар) у Салали у Оману, Америчком универзитету у Кирењи (Кипар), Источно-медитеранском универзитету у Фамагусти (Кипар), гостујући професор на Немачком универзитету у Каиру (Египат). Добитник је Борбине повеље за архитектуру (коаутор, Сарајево 1992), Награде за архитектуру Града Новог Сада (коаутор, 1991), и неколико првих награда на архитектонским и вајарским конкурсима у Југославији и свету. Област истраживања: вернакуларна архитектура Балкана, историја архитектуре и урбанизма Балкана у 19. и 20. веку, архитектонска и урбана конзервација, савремено архитектонско и урбанистичко обликовање.

Важније књиге: *Најједноставнији облици станаовања централној и зајадној Балкана*, Сирогојно 2014. (коаутор).

САРА МЕЉОР (1999). Асистент на Одсеку за социологију Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду.

На Филозофском факултету у Новом Саду завршила основне (2021) и мастер (2022) академске студије социологије. У извођењу наставе је ангажована од 2021. године, а пре избора у звање била је стипендиста Министарства науке, технолошког развоја и иновација. Области њеног научног интересовања обухватају социологију емоција, социологију политике, као и социолошко проучавање (дигиталне) комуникације. Тренутно је докторанд Филозофског факултета у Новом Саду.

НИКОЛА Р. ПАВЛОВИЋ (Пожаревац, 1986). Стручни сарадник у Одељењу за природне науке и Одељењу за друштвене науке Матице српске.

Завршио основне и мастер академске студије (*Неолиберализам: криза образовања и прекаријат*) на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду. Запослен на месту стручног сарадника у Одељењу за природне науке и Одељењу за друштвене науке Матице српске. Учесник је на научноистраживачком пројекту „Српско друштво и образовање” Одељења за друштвене науке Матице српске. Учествовао је на неколико домаћих и међународних конференција и аутор је више научних радова из области социологије. Област интересовања и истраживања: циклична друштвена теорија, филозофија историје, социологија сукоба и социологија образовања. Један је од оснивача и председник Центра за културну обнову Археофутура. Члан је Матице српске и Српског социолошког друштва.

МИЛЕНА ШОВИЋ (Ниш, 1977). Дипломирани инжењер грађевине. Докторанд пословне економије.

У Нишу завршила основне академске студије грађевинарства. У Крушевцу стекла и диплому основних студија из индустријског менаџмента, као и мастер диплому из индустријског инжењерства и менаџмента у Нишу. Тренутно је докторанд на студијама пословне економије на

Факултету за економију и инжењерски менаџмент (ФИМЕК) у Новом Саду, где се у свом истраживачком раду бави применом вештачке интелигенције у образовању, очувању језичког и културног наслеђа, пословању и економији. Њено професионално искуство обухвата више од 25 година наставе и подучавања математике и статистике у Србији и Сједињеним Америчким Државама, на нивоу основних школа, средњих школа и високошколских установа. У свом тренутном раду усмерена је на имплементацију и истраживање вештачке интелигенције, са посебним нагласком на развој и унапређење технологија заснованих на ВИ.

Важније књиге: *Pravila igre u veštačkoj inteligenciji: prompt inženjering, bezbednost i etika*, Niš 2025. (коаутор).

Био-библиографске белешке сачинио
Владимир Николић

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР REGISTER OF NAMES

Антоловић, Михаел 290	Павловић, Никола Р. 193, 206, 298
Аристотел 194, 204	Пониж, Денис 295
Бошковић, Душанка 225–226, 228, 233	Поповић, Бранкица 197–198, 205
Видицки, Владан 209, 220, 297	Путин, Владимир 295
Гроздић, Владимир 216, 218	Радуловић, Младен 218
Димитријевић, Јован В. 183, 191, 297	Рајак, Немања 202, 206
Драгићевић Шешић, Милена 295	Ризвић, Селма 225–226, 228, 233
Ђурђевић, Никола 215, 217	Ромић, Јелена 210, 220
Зафировски, Милан 202, 206	Сацаков, Слободан 290
Илић, Владимир 291	Симеуновић, Драган 287–289
Јовићевић, Александра 295	Стевановић, Катарина 212, 219
Ковачевић, Ана 197–198, 205	Трајковић, Марија 218
Којић, Милена 209, 220, 297	Џебали (народ, Дофар) 235–286
Кузовић, Душко Р. 235, 237, 282, 284–285, 297	Шовић, Милена 223, 233, 298
Лекић, Неђељко 197, 205	Штрангарић, Снежана 292
Љујић, Бојана 216, 218	Abdul Majid 237, 283
Максимовић, Милена 215, 217	Abdul-Wahab, Sabah A. 237–238, 283
Мамула Николић, Татјана 215, 217	Abrahamsen, Rita 200, 204
Мејдор, Сара 209, 220, 298	Aburezeq, Imam 213, 218
Мијановић, Зоран 197, 205	Adachi, Jeffrey Gordon 199, 204
Мијатовић, Бојан 225–226, 228, 233	Adler, Anja 189–190
Милашиновић, Срђан 289	Agamben, Giorgio 196, 204
Миљковић, Јелена 216, 218	Agius, Dionisius A. 237, 283
Николић, Драгана 197–198, 205	Al Amri, Muhammad Musallam 282
Орбовић, Татјана 295	Al Kathiri / Al-Kathīrī (Ал Катири; пле-
менска породица, Дофар) 238
	Al Kathiri, Ahmet 282
	Al Mahrouqi, A. 238, 283
	Alalouch, Chaham 283
	Alasgarova, Rena 215, 217
	Alexander, Catherine 197, 204
	Al-Hafeedh, Omar H. 283

- Al-Hashim, Aliya 237–238, 283
 Al-Hinai, Hilal 238, 283, 285
 Ali, Roaa 295
 Al-Khaled, Kamel 283
 Al-Masoudi, Y. S. 285
 Almeida, Inês 217, 219
 Al-Qasimi, Sultan Muhammad 237, 283
 Al-Rawas, Ghazi A. 283
 Al-Saadi, Saleh 283
 Al-Salimi, Abdurrahman 237, 283
 Al-Shami, Samer Ahmad 213, 218
 AlWaer, Husam 283
 Amigud, Ami 210, 217
 Amri, Muhammad Musallam 282
 Anli, Xinyi 214
 Antoniou, Angeliki 224, 229, 232
 Antony, Sinoj 218

 Baase, Sara 198, 204
 Bacak, Stephen J. 197, 204
 Baghban, Hojjat 226, 229, 232
 Baker, Elizabeth A. 197, 204
 Baker, Stephen 210, 218
 Balko, Radley 199
 Barros, João Pedro 217, 219
 Batty, W. J. 238, 283
 Beck, Clemens 228, 232
 Beck, Ulrich 195–196, 204
 Beeston, Alfred. F. L. 237, 283
 Behrens, Jan 185, 187–190
 Belinskaya, Yulia 295
 Benevolo, Leonardo 195, 204
 Benkari, Naima 237, 283
 Benkler, Yochai 187, 190
 Bent, Mabel 283
 Bent, Theodore 238, 283
 Beresnitzky, Ashly Vivian 215, 218
 Berjozkina, Galina 213, 220
 Bhat, Rayees Ahmad 213, 218
 Bidwell, Robin 237, 283
 Blum, Christian 185–186, 190
 Bocca, Gabriele 210, 219
 Bourdieu, Pierre 291
 Bowyer, Kevin W. 197–198, 204
 Bradley, Laura 294
 Bradley, N. 216, 218
 Brauner, Philipp 210, 217
 Braunstein, Iris 215, 218

 Brennan, Laura K. 197, 204
 Bridges, Lauren 199, 206
 Brown, Wendy 199, 204
 Brownson, Ross C. 197, 204
 Bucchiarone, Antonio 229, 232
 Bulitko, Vadim 225, 228, 233

 Cahilly-Bretzin, Gillian 216, 218
 Canet Sola, Mar 230, 232
 Carlton, David 294
 Carughi, Ugo 283
 Castells, Manuel 195, 199, 201, 203, 205
 Ceccato, V. 204
 Chalari, Paraskevi 224, 229, 232
 Chaleplioglou, Artemis 224, 229, 232
 Chalfoun, Nader 238, 283
 Champion, Erik 228, 232
 Chan, Cecilia Ka Yuk 215, 217
 Chen, Li 225–226, 232
 Chen, Lin 213–214, 217
 Chen, Peng 217
 Chen, Qian 218
 Chomsky, Noam 216, 219
 Clarke, Isabel 216, 218
 Clements, Frank A. 237, 283
 Coetzee, J. M. 294
 Corazza, Giovanni Emanuele 217
 Costa, Paolo M. 237, 283–284
 Crawford, Kate 215, 217
 Cremona, Vicky Ann 295
 Crompton, Malcolm 198, 205
 Cullen, Nicholas 238, 284

 Činčera, Jan 213, 219

 Dafiotis, Panagiotis 224, 229, 232
 Dakakni, Deema 215, 217
 Damlūjī, Salmá Samar 237, 284
 Davis, Mike 200, 205
 Di Stefano, Francesco 227, 232
 Dinterman, Walter 237, 284
 Düster, Joachim 237, 284
 Dweikat, Fadi Fayez 213, 218

 Edward Thorne 218
 El-Arifi, Salih A. 237, 284
 Elkenri, Mari 210
 Etienne, Anne 293

- Ettinghausen, Richard 237, 284
 Evans, James Andrew 210, 218
- Farhi, Fadi 213, 218
 Faris, Robert 187, 190
 Farrell, Henry 210, 218
 Feigenbaum, Anna 200, 205
 Felker-Kantor, Max 201, 205
 Filatov, Alexey 214, 219
 Fishkin, James S. 183–185, 190
 Ford, Bryan 185, 187, 190
 Freshwater, Helen 294
 Freudenreich, Aleksandar 282, 284
 Frontoni, Emanuele 227–229, 233
- Galea, Marco 295
 Garland, David 197, 205
 Gaube, Heinz 237
 Gerlich, Michael 214, 218
 Gesnot, Romain 214, 218
 Giddens, Anthony 195–196, 205
 Gilbert, Sam 214, 219
 Gillespie, Tarleton 186–187, 190
 Giovanola, Benedetta 227–229, 233
 Goldberg, Manfred 230
 Gong, Yuki 227–228, 233
 Gopnik, Alison 210, 218
 Gorwa, Robert (Горва) 186–187, 190
 Gottmann, Jean 194, 205
 Grabar, Oleg 284
 Graf, Manuela Milica 228, 232
 Graham, Stephen 196–197, 201–203, 205
 Gu, Rongzhang 226, 228, 232
 Gujt, Gaja 224, 229, 232
 Guljajeva, Varvara 230, 232
- Habib, Sadia 214, 218
 Haeser, Jutta 237, 284
 Haines, Stafford Bettsworth 238, 284
 Häkli, Jouni 197, 205
 Hansman, John 237, 284
 Hardt, Steve 189–190
 Hardy-Guilbert, Claire 237, 284
 Hartlová, Adéla 213, 219
 Hartmann, Heinrich 188, 190
 Hauptmann, Eugene 215, 218
 Hautli-Janisz, Anja 216, 218
 He, Zhiting 225–226, 232
- Helms, Ronald 201, 205
 Henriksson, Juha 228, 232
 Herbold, Steffen 216, 218
 Heuer, Ulf 216, 218
 Hick, Anna 210, 217
 Hill, Gillian 213, 218
 Hillenbrand, Robert 237, 284
 Holden, Andrew 295
 Housemann, Robyn 197, 204
 Huang, Jingjing 218
 Huang, Mengdi 214, 218
- Isaac, Antoine 228, 232
- Jain, Anil K. 197, 205
 Jakimiak, Agnieszka 295
 Jeljeli, Rim 213, 218
 Jenkins, Marilyn 284
 Jia, Chao 232
 Jin, Min 214, 218
 Jones, Jamesi 216, 218
 Jubran, Bassam A. 285
- Kabeer, Anver 213, 218
 Kahng, Anson 186, 190
 Khan, Usman T. 283
 Kiet, Anthony 284
 Kikteva, Zoya 216, 218
 Kilburn, John C. 201, 205
 Kinderis, Raitis 213, 220
 King, Russell 237, 284
 Kiourexidou, Matina 229, 232
 Kistner, Axel 185, 187–190
 Kitchin, Rob 202, 205
 Kite, Stephen 237, 284
 Kling, Christoph Carl 188, 190
 Kolokytha, Olga 295
 Korn, Lorenz 237
 Korseberg, Linn 210, 220
 Kosmyna, Nataliya 215, 218
 Kunegis, Jérôme 188, 190
 Kuo, Nan-Hong 226, 229, 232
- Lamprou, Irene 224, 229, 232
 Landemore, Hélène (Ландемор) 183, 188, 191
 Landen, Robert G. 237, 284
 Lea, Vanessa 237, 283

- Lember, Veiko 184, 191
 Lenardo, Isabella di 228, 232
 Leneghan, F. 216, 218
 Lepouras, George 224, 229, 232
 Li, Frank 197, 227–228, 233
 Li, Hui 226, 228, 232
 Li, Ming 219
 Li, Nan 214, 218
 Li, Stan Z. 205
 Liao, Xian-Hao 215, 218
 Lieblich, Eliav 199–200, 205
 Liessmann, Konrad Paul 290
 Lin, Hui 213–214, 218
 Lin, Zhiyong 213–214, 217
 Liu, Yue 218
 Loader, Ian 201, 205
 Lopes, Lia C. R. 189–190
 Lyon, David 196, 201–203, 205

 Mackenzie, Simon 186, 190
 Maes, Pattie 215, 218
 Magkou, Martina 295
 Mahdjoubi, L. 238, 284
 Maiwald, Ferdinand 228, 232
 Malinverni, Savina 227, 232
 Manning, Gregory 216, 218
 Marrone, Rebecca 213, 218
 Marshall, Brian 237, 284
 Martusciello, Federico 229, 232
 Marvin, Simon 203
 Megson, Chris 293
 Miles, Samuel B. 237, 284
 Miller, James C. (Милер) 186, 191
 Minca, Claudio 205
 Moeller, Colby 238, 283
 Monroe, James 288
 Moore, Nicole 294
 Muccini, Henry 229, 232
 Mulley, C. 216
 Mumford, Lewis (Луис Мамфорд) 195
 Mummolo, Jonathan 201, 205
 Münster, Sander 228, 232
 Mamford, Lewis 205

 Nader, Katherine 210, 218
 Nehme, Safa 217
 Nikolopoulou, Marialena 238, 284
 Nippel, Wilfried 195, 205

 Nissenbaum, Helen 203, 205
 Nitsche, Andreas 185, 187–190

 Olcese, Giulia 219
 O’Leary, Catherine 294
 Oomen, Johan 228, 232
 Orum, Anthony M. 194, 205

 Pain, Rachel 197, 204
 Pansoni, Sofia 227–229, 233
 Paolanti, Marina 227, 232
 Pascual, R. J. 216, 218
 Pell, Daniel Joseph 210, 217
 Petty, James 197–198, 205
 Philipsen, Ralf 210, 217
 Phillips, Wendell 237, 284
 Post, Robert C. 294
 Pridham, B. R. 283
 Probert, S. D. 238, 283
 Probst, Hannah 295
 Procaccia, Ariel D. 186, 190

 Rabadanova, Raina 214, 219
 Ramadan, Elnazir 238, 284
 Randma-Liiv, Tiina 184, 191
 Ray L. C. 225–226, 232
 Reardon, Sara 198, 206
 Reinelt, Janelle 294
 Revell, Thomas 216, 218
 Ricotta, Giuseppe 197, 206
 Riedl, Mark 225, 228, 233
 Risko, Evan 214, 219
 Ritzer, G. 205
 Roberts, Hal 187, 190
 Roberts, Ian 216, 219
 Rodway, Paul 215, 219
 Roinioti, Elina 224, 229, 232
 Rzayev, Javid 215, 217

 Steve Nicholson 294
 Safa, Nehme 215, 217
 Saleh, Salman 218
 Sánchez, Diego Santos 294
 Sarkar, Anurag 213, 219
 Sartori, Laura 210, 219
 Sassen, Saskia 196, 206
 Saúde, Sara 217, 219
 Schepman, Astrid 215, 219

- Scholz, Fred 237, 284
 Scott, Shawn 210, 218
 Šedlbauer, Josef 213, 219
 Seminskaya, Elena 214, 219
 Shalizi, Cosma Rohilla 210, 218
 Shinar, Adam 200, 205
 Shuichi, Hokoï 237, 283
 Silva Garcia, Kenia A. 201, 206
 Sinoj, Antony 213
 Siri, Andrea 219
 Situ, Jessica 215, 218
 Slamene, Rachid 213, 218
 Slavík, Martin 213, 219
 Smith, Graham 184–185, 191
 Sousa, Catarina 224, 229, 232
 Spengler, Oswald (Освалд Шпенглер) 195, 204
 Spennemann, Dirk 224, 232
 Spulber, Daniela 219
 Staab, Steffen 188, 190
 Stamou, Sofia 229, 232
 Stevens, John Harold 237, 284
 Strohmaier, Markus 188, 190
 Su, Changyue 226, 228, 232
 Su, Jiayi 225–226, 232
 Sunstein, Cass R. 191
 Svich, Caridad 294
 Swierczek, Björn 185, 187–190

 Taddeo, Victoria 213, 218
 Tahmoom, Hatem Bin Salim 282
 Takagi, Nozomi 237, 283
 Taylor, T. 238, 284
 Theodoropoulos, Anastasios 224, 229, 232
 Thomas, Bertram 238, 285
 Thomas, David 216, 218, 294
 Thompson, Michael 294
 Thorne, Edward 214
 Tompa, Andrea 295

 Toprac, Paul 210, 218
 Trambo, Ishfaq Ahmad 213, 218
 Trautsch, Alexander 216, 218
 Tribelli, Simona 227–229, 233
 Trump, Donald John 287
 Trustrum-Thomas, Alex 295
 Tseng, Yu-Shan 184, 187–189, 191

 Valeo, Caterina 283
 Valsangiacomo, Chiara 184–186, 191
 Verdanhofa, Oksana 213, 220
 Visone, Massimo 283
 Vogel, Tim 214, 218

 Wacquant, Loïc 200, 206
 Wall, Matthew 198, 206
 Wang, Huimeng 227–228, 233
 Wang, Tianqi 225–226, 232
 Watson, Samuel 210, 220
 Watumull, Jeffrey 216, 219
 Weissmann, Daniel G. B. 200, 205
 Wheeler, Duncan 295
 Williams, Michael C. 200, 204
 Winter, Jana 198, 206
 Wippel, Steffen 238, 285
 Wu, Wayne 226, 228, 232

 Xinyi, Anli 218

 Yeadon, William 216, 218
 Yuan, Ye Tong 215, 218

 Zang, Dan 214, 219
 Zhang, Yuge 227–228, 233
 Ziefle, Martina 210, 217
 Zuber, Christina Isabelle 185–186, 190
 Zuboff, Shoshana 196–197, 201–203, 205
 Zurigat, Yousef H. 238, 285

ГЕОГРАФСКИ РЕГИСТАР

- Авганистан 200
 Ал Хафа (Оман) 238
 Ал-Карах (планине) → видети: Гара планине
 Арабијска обала 284
 Арабијска пустиња 238, 285
 Арабијско море 238
 Арабијско полуострво 235, 238, 282–284
 Аш Шихр (Al-Shihr; Јемен) 284
 Балканско полуострво 279, 282, 295
 Бенковац (Хрватска) 281
 Београд 190, 282, 289, 295
 Берлин 293
 Болоња 291
 Вади Адаи (Wadi Adai) 283
 Вади Рашм (кањон, Дофар) 239
 Врњачка Бања 219
 Гара планине / Ал-Карах (планине) 238
 Гарзиз (извор и долина, Дофар) 238
 Гренланд 287
 Данска 294
 Доња Морача (Црна Гора) 280
 Дофар (Оман) 235–237, 238, 279, 282, 284–285
 Дофарска обала 284
 Дрниш (Далмација) 281
 Европа 191, 204, 283, 293–295
 Енглеска 294
 Западни Балкан 295
 Илоноис 230–231
 Ирак 200
 Ирска 295
 Источна арабијска обала 284
 Источна Африка 238
 Источна Европа 294
 Источни Јемен 285
 Јарбаиб / Јурхаиб (низија) 238
 Јемен 238, 285
 Југоисточна Арабија 284
 Јужна Арабија 283
 Јужна арабијска обала 284
 Јулфар (Julfar; Арабија) 284
 Казмим (Kazmīm / Kazmim; Дофар) 238
 Канада 287
 Катан (Qatan; Дофар, Оман, планински превој) 238
 Катар 238
 Кенија 238
 Клисуре (село, Бела Паланка) 279
 Корк (Ирска) 293
 Крагујевац 223, 230, 233
 Латвија 220
 Летонија 213
 Лондон 293
 Мала Азија 282
 Масачусетс (САД) 215
 Медитеран 282
 Мирбат (насеље) 285
 Мускат (Оман) 283
 Најд (Najd / Nejd; каменита степа) 238
 Нака (Оман) 238
 Нови Сад 289, 292
 Њујорк 230
 Обровац (Далмација) 281
 Оман (султанат) 235–237, 279, 282–285
 Панамски канал 287
 Персијски залив 284

- Пештерска висораван 280
 Пољска 295
 Португалија 294

 Рамлат ал-Мугшин (Оман; Ramlat Al-Mughshin) 238
 Република Србија 219–220
 Руанда 230
 Руб ел Хали (Rub' al-Khali) (пустиња) 238

 Салала (Оман) 238, 279, 282–285
 Саудијска Арабија 238
 Сједињене Америчке Државе 196, 198–200, 204–205, 287
 Словенија 295
 Сомбор 290, 292
 Србија 231, 279
 Стари Рим 195

 Така (насеље) 285
 Танзанија 238

 Уједињени Арапски Емирати 238
 Украјина 213, 220, 293

 Француска 283, 294

 Хадрамаут (Hadramawt; Јемен) 284
 Хор Рори (Khor Rori; Оман) 283
 Хрватска 281
 Хутим (Khutim; падине окренуте мору, Оман) 238

 Црна Гора 280

 Ширитовци (Дрниш, Далмација) 281
 Шпанија 213, 220

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ПОЛИТИКА УРЕДНИШТВА

Зборник Матице српске за друшћивене науке објављује научне чланке и расправе из области демографије и социологије и њима сродним дисциплинама. Радови су разврстани у следећим категоријама: монографска студија, оригинални научни рад, прегледни научни рад, научна критика и полемика, научна библиографија, хроника, претходно саопштење. Поред тога часопис објављује прилоге у виду осврта, приказа и извештаја из научног живота и издаваштва.

Часопис је покренут 1950. године. Укључујући 10. свеску (1955) излазио је под називом *Научни зборник: серија друшћивених наука*; од 11. свеске (1956) излази под називом *Зборник за друшћивене науке*, а од 76. свеске (1984) под данашњим називом – *Зборник Матице српске за друшћивене науке*.

Досадашњи главни уредници били су: др Милош Јовановић (1950), Живојин Бошков (1951–1952), Рајко Николић (1953–1965), академик Славко Гавриловић (1966–1969), др Александар Магарашевић (1970–1973), др Младен Стојанов (1974–1999), др Милован Митровић (2000–2004), академик Часлав Оцић (2005–2016), др Рајко Буквић (2017–2019) и др Миломир Степић (2020–2022). Од 2023. главни уредник часописа је др Душан Достанић, а одговорни уредник проф. др Милош Ковић. Уредништво часописа састављено је од домаћих и иностраних чланова. У оквиру часописа делује и Савет часописа.

Часопис излази четири пута годишње. У 2020. години, у оквиру научних часописа чији је издавач из Републике Србије, а реферисан у Web of Science и у Journal Citation Report-у (JCR), категорисан је као часопис М51 категорије. *Зборник Матице српске за друшћивене науке* доступан је у режиму отвореног приступа на сајту часописа:

<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-drustvene-nauke/>. ISSN број [0352-5732]; eISSN број [2406-0836];

Електронски приступ библиотекама у Србији: <http://plus.sr.cobiss.net/opac7/bib/3360258#full>

ОБАВЕЗЕ ГЛАВНОГ УРЕДНИКА ЧАСОПИСА

Главни уредник *Зборника Матице српске за друшћивене науке* доноси коначну одлуку о томе који ће се рукописи објавити. Приликом доношења одлуке уредник се руководи уређивачком политиком водећи рачуна о законским прописима који се односе на клевету, кршења ауторских права и плагијаризам.

Главни уредник не сме имати било какав сукоб интереса у вези с поднесеним рукописом. Ако такав сукоб интереса постоји, о избору рецензената и судбини рукописа одлучује Уредништво. Пошто је идентитет

аутора и рецензената непознат другој страни, главни уредник је дужан да ту анонимност гарантује.

Главни уредник дужан је да суд о рукопису доноси на основу његове садржине, без расних, верских, етничких, политичких или других предрасуда.

Чланови Уредништва не смеју користити необјављен материјал из поднесених рукописа за своја истраживања без писане дозволе аутора.

ОБАВЕЗЕ АУТОРА

Аутори гарантују да рукопис представља њихов оригиналан допринос, да није објављен раније и да се не разматра за објављивање на другом месту. Аутори такође гарантују да након објављивања у *Зборнику Мајмике српске за друшћивене науке* рукопис неће бити објављен у другој публикацији (домаћој или иностраној) без сагласности власника ауторских права.

Аутори гарантују да права трећих лица неће бити повређена и да издавач неће сносити никакву одговорност ако се појаве било какви захтеви за накнаду штете.

Аутори сnose сву одговорност за садржај поднесених рукописа и валидност резултата, и морају да прибаве дозволу за објављивање података од свих страна укључених у истраживање.

Аутори који желе да у рад укључе слике, делове текста или неке друге прилоге који су већ негде објављени дужни су да за то прибаве сагласност носилаца ауторских права и да приликом подношења рада доставе доказе да је таква сагласност добијена. Материјал за који такви докази нису достављени сматраће се оригиналним делом аутора а издавач неће сносити никакву одговорност ако прилози нису ауторско право аутора.

Аутори гарантују да су као аутори наведена само она лица која су значајно допринела садржају рукописа.

Аутори се морају придржавати етичких стандарда који се односе на научноистраживачки рад. Они гарантују да рад није плагијат. Аутори гарантују да рукопис не садржи неосноване или незаконите тврдње и не крши права других.

У случају да аутори открију важну грешку у свом раду након његовог објављивања, дужни су да о томе обавесте главног уредника или издавача часописа и да с њима сарађују како би се рад повукао, исправио или на неки други начин указало на настану грешку. Сваки чланак може имати највише три аутора при чему се прилаже и Изјава о коауторству, а предност објављивања даће се радовима са једним аутором.

РЕЦЕНЗИРАЊЕ РАДОВА

Примљени радови подлежу рецензирању од стране најмање два компетентна анонимна рецензента које одређује главни уредник и уредништво часописа. Циљ рецензије је да главном уреднику и уредништву помогне у доношењу одлуке о томе да ли рад треба прихватити или одбити и да кроз процес комуникације с ауторима побољша квалитет рукописа.

Рецензентима се не открива идентитет аутора и обратно. Да би рад био објављен обе рецензије морају да буду позитивне. Аутори који добију условно позитивне рецензије дужни су да уваже примедбе рецензената или да научним аргументима убеди рецензенте и Уредништво у исправност својих ставова. Уколико то не желе или нису у стању, могу да повуку рад. Рок за исправку радова је 15 дана од датума слања рецензије аутору. У случају коауторских рукописа, кореспонденција ће бити усмерена на првог аутора, који је одговоран за комуникацију са осталим ауторима рада.

Избор рецензената спада у дискрециона права уредника и уредништва. Рецензенти морају да располажу релевантним знањима у области којом се рукопис бави.

Рецензент који себе сматра некомпетентним за тему или област којом се рукопис бави дужан је да о томе обавести главног уредника или Уредништво.

Рецензија мора бити објективна. Суд рецензената мора бити јасан и поткрепљен аргументима.

Рукопис који је послат рецензенту сматра се поверљивим документом.

Главни уредник или секретар Уредништва шаље поднесени рад и рецензентски образац одређеним рецензентима. Рецензентски образац садржи низ питања на која треба одговорити, а која рецензентима указују који су то аспекти које треба обухватити како би се донела одлука о судбини рукописа који им је поднет на оцену. У завршном делу обрасца, рецензенти треба да наведу своја запажања и предлоге како да се поднети рукопис побољша. У случају да се предлаже неприхватање рада потребно је дати језгровито образложење.

Током читавог процеса, рецензенти делују независно једни од других. Рецензентима није познат идентитет других рецензената.

Редакција је дужна да обезбеди солидну контролу квалитета рецензије. У случају да аутори имају озбиљне и основане замерке на рачун рецензије, Уредништво ће проверити да ли је рецензија објективна и да ли задовољава академске стандарде. Ако се појави сумња у објективност или квалитет рецензије, уредник ће тражити мишљење других рецензената.

Рецензенти су упознати с чињеницом да су рукописи, који су им послати на рецензирање, интелектуална својина аутора, да се њима не може располагати нити се могу износити у јавност.

Посебно се наглашава да рецензенти не могу бити из установе из које је и аутор рукописа или да су у скорије време објављивали чланке и публикације са било којим од аутора поднесеног рада (као коаутори).

Списак рецензената у току године објављује се у последњој свесци у текућој години.

ПЛАГИЈАРИЗАМ

Плагирање, односно преузимање туђих идеја, речи или других облика креативног израза и представљање као својих, представља грубо кршење научне етике. Плагирање може да укључује и кршење ауторских права, што је законом кажњиво.

Плагиијат обухвата следеће:

– дословно или готово дословно преузимање или смишљено парафразирање (у циљу прикривања плагиијата) делова текстова других аутора без јасног указивања на извор или обележавање копираних фрагмената (на пример, коришћењем наводника);

– копирање једначина, слика или табела из туђих радова без правилног навођења извора и/или без дозволе аутора или носилаца ауторских права за њихово коришћење.

Упозоравамо ауторе да се за сваки рукопис проверава да ли је плагиијат или аутоплагиијат.

Рукописи код којих постоје јасне индикације да се ради о плагиијату биће аутоматски одбијени.

Ако се установи да је рад који је објављен у *Зборнику Мајице српске за друштвене науке* плагиијат, од аутора ће се захтевати да упуте писано извињење ауторима изворног рада а даља сарадња са ауторима плагиијата биће прекинута.

ПОВЛАЧЕЊЕ ВЕЋ ОБЈАВЉЕНИХ РАДОВА

Објављени рукописи биће доступни докле год је то могуће у оној форми у којој су објављени, без икаквих измена. Понекад се, међутим, може десити да објављени рукопис мора да се повуче. Главни разлог за повлачење рукописа јесте потреба да се исправи грешка у циљу очувања интегритета науке, а не жеља да се аутори казне.

Чланак се мора повући у случају кршења права издавача, носилаца ауторских права или аутора; повреде професионалних етичких кодекса, тј. у случају подношења истог рукописа у више часописа у исто време, лажне тврдње о ауторству, плагиијата, манипулације подацима у циљу преваре и слично. У неким случајевима рад се може повући и како би се исправиле накнадно уочене грешке у рукопису или објављеном раду.

Стандарди за разрешавање ситуација када дође до повлачења рада дефинисани су од стране библиотека и научних тела, а иста пракса је усвојена и од стране *Зборника Мајице српске за друштвене науке*: у електронској верзији изворног чланка (оног који се повлачи) успоставља се веза (HTML link) са обавештењем о повлачењу. Повучени чланак се чува у изворној форми, али са воденим жигом на PDF документу, на свакој страници, који указује да је чланак повучен (RETRACTED).

ОТВОРЕНИ ПРИСТУП

Зборник Мајице српске за друштвене науке доступан је у режиму отвореног приступа. Чланци објављени у часопису могу се бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Зборник Мајице српске за друштвене науке не наплаћује APC (Article Processing Charge).

САМОАРХИВИРАЊЕ

Часопис омогућава ауторима да прихваћену, рецензирану верзију рукописа, као и финалну, објављену верзију у PDF формату депонују у институционални репозиторијум и/или некомерцијалне базе података, да га објави на личним веб страницама (укључујући и профиле не друштвеним мрежама за научнике, као што су ResearchGate, Academia.edu итд.) и/или на сајту институције у којој су запослени, а у складу са одредбама лиценце Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), у било које време након објављивања у часопису. При томе се морају навести издавач, као носиоца ауторских права, и извор рукописа, а мора се навести и идентификатор дигиталног објекта – DOI објављеног чланка у форми HTML линка.

АУТОРСКА ПРАВА

Када је рукопис прихваћен за објављивање, аутори преносе ауторска права на издавача. У случају да рукопис не буде прихваћен за штампу у часопису, аутори задржавају сва права.

На издавача се преносе следећа права на рукопис, укључујући и додатне материјале, и све делове, изводе или елементе рукописа:

- право на штампање пробних примерака, репринт и специјалних издања рукописа;
- право да рукопис преведе на друге језике;
- право да рукопис репродукује користећи фотомеханичка или слична средства, укључујући, али не ограничавајући се на фотокопирање, и право да дистрибуира ове копије;
- право да рукопис репродукује и дистрибуира електронски или оптички користећи све носиоце података или медија за похрањивање, а нарочито у машински читљивој/дигитализованој форми на носачима података као што су хард диск, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), мини диск, траке са подацима, и право да репродукује и дистрибуира рукопис са тих преносника података;
- право да сачува рукопис у базама података, укључујући и онлајн базе података, као и право преноса рукописа у свим техничким системима и режимима;
- право да рукопис учини доступним јавности или затвореним групама корисника на основу појединачних захтева за употребу на монитору или другим читачима (укључујући и читаче електронских књига), и у штампаној форми за кориснике, било путем интернета, онлајн сервиса, или путем интерних или екстерних мрежа.

Сви документи о часопису као и ПДФ формат сваког објављеног броја налази се на Сајту часописа.

Уредништво
Зборника Маџице српске за друштвене науке

MATICA SRPSKA SOCIAL SCIENCES QUARTERLY EDITORIAL POLICY

Matica Srpska Social Sciences quarterly publishes scientific articles and treatises in the field of social sciences and humanities: philosophy, sociology, economics, demography, ethnology, pedagogy, psychology, law, political science, historiography and other fields. The papers are classified into the following categories: monographic study, original scientific paper, review scientific paper, scientific critique and polemics, scientific bibliography, chronicle. Furthermore, the journal publishes articles in the form of retrospections, reviews and reports from scientific life and publishing.

The magazine was initiated in 1950. Including the 10th notebook (1955), it was published under the title *Scientific collection: a series of social sciences*; from the 11th notebook (1956) it is published under the title *Journal of social sciences*, and from the 76th notebook (1984) under the present title – *Matica Srpska Social Sciences Quarterly*.

The previous editors-in-chief were: Dr. Miloš Jovanović (1950), Živojin Boškov (1951–1952), Rajko Nikolić (1953–1965), Academician Slavko Gavrilović (1966–1969), Dr. Aleksandar Magarašević (1970–1973), Dr. Mladen Stojanov (1974–1999), Dr. Milovan Mitrović (2000–2004), Academician Časlav Ocić (2005–2016), Dr. Rajko Bukvić (2017–2019), Dr. Milomir Stepić (2020–2023), Dr. Miloš Ković and Dr. Dušan Dostanić (2023–). The editorial board of the magazine is comprised of domestic and foreign members. The Journal Council also operates within the magazine.

The magazine is issued four times a year. In 2020, within the scientific journals published by the Republic of Serbia, and referred to in the Web of Science and in the Journal Citation Report (JCR), it was categorized as an M51 category journal. *Matica Srpska Social Sciences Quarterly* is available in the open access regime on the magazine's website:

<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-drustvene-nauke/>. ISSN number [0352-5732]; eISSN number [2406-0836];

Electronic access to libraries in Serbia: <http://plus.sr.cobiss.net/opac7/bib/3360258#full>

THE OBLIGATIONS OF THE MAGAZINE'S EDITOR-IN-CHIEF

Editor-in-chief of the *Matica Srpska Social Sciences Quarterly* makes a final decision regarding the handwritings that are going to be published. While making this decision, the editor-in-chief is lead by the editorial policy considering legal acts which refer to defamation, piracy and plagiarism.

Editor-in-chief can not have any sort of conflict of interests regarding the submitted handwriting. If such conflict does exist, the Editorial Board decides on the election of the referees and the fate of the handwriting. Taking into consideration that the authors' and referees' identities are unknown to the other side, the Editor-in-chief is obliged to ensure this anonymity.

Editor-in-chief is obliged to value the paper on the basis of its content, without racial, sex/gender, religious, ethnic or political prejudices.

Board members are not allowed to use material from the submitted papers for their own research without the author's permission.

THE AUTHORS' OBLIGATIONS

The authors guarantee that the handwriting represents their own original contribution, that it was not published earlier and is not being considered for publishing elsewhere. Authors guarantee as well that, after publishing in the *Matica Srpska Social Sciences Quarterly*, that the handwriting will not be published in any other publication (domestic or foreign) without the authorization of the copyright owner.

Authors guarantee that the rights of the third people will not be disturbed nor will the publisher bear the consequences if any requests for amends should appear.

The authors bear full responsibility for the content of the submitted handwritings and the validity of the results and they have to provide permissions for data publishing from all the sides included in the research.

The authors who want to include pictures or parts of the text already published elsewhere are obliged to provide consent of the copyright owners and the proof of the obtained consent while submitting the handwriting. The material that has not been proven in this manner will be considered author's original work and the publisher will not bear any consequences if the contributions are not done by the authors themselves.

The authors guarantee that the names given as authors are only persons who contributed significantly in the paper writing.

The authors need to respect the ethical standards regarding the scientific-research work. They guarantee that the paper is not a plagiarism. They guarantee that the work does not contain baseless and illegitimate claims and does not disturb someone else's rights.

In case the authors discover a major mistake in their paper after its publishing, they are obliged to notify the editor or the publisher immediately and co-operate with them in order to withdraw the paper, correct it or indicate the mistake by any means. Each article can have a maximum of three authors, with the Co-authorship Statement attached, and the priority of publication will be given to works with one author.

PAPER REVIEW

If the submitted papers undergo a procedure of anonymous review done by two competent reviewers appointed by the editorship. The aim of the review is to help the editor-in-chief and the editorial board to make a decision whether a certain paper should be accepted or rejected and enhance the writing quality through the communication process with the authors. The reviewers are not acquainted with the authors' names and vice versa. In order for the paper to be published, both reviews need to be positive. Authors who receive conditionally positive reviews are obliged to take into account the reviewers' remarks

or to convince the reviewers and the Editorial Board of the correctness of their views with scientific arguments. If they do not want to or are not able to, they can withdraw their work. The deadline for the correction of the paper is 15 days, effective from the day the review is sent to the author. In case of co-authorship, the correspondence will be directed to the first author, the one who is responsible for the communication with other authors.

The choice of the reviewers is a discretion right of the editor and the editorship. The reviewers need to possess relevant knowledge in the field the paper deals with and they can not be the authors that have recently published papers (as co-authors) along with any of the authors of the submitted papers.

If the reviewers consider themselves incompetent for the topic or the field the handwriting deals with, they need to notify the editor-in-chief.

A review has to be objective. The reviewers' judgment has to be clear, with good arguments.

A handwriting sent to a reviewer is considered a confidential document.

The editor-in-chief sends the submitted handwriting and the review form to certain reviewers. The review form contains a set of questions that have to be answered, thus indicating to the reviewers which aspects should be encompassed in order to make a decision on the fate of the handwriting submitted for the evaluation. In the final section of the review, the reviewers need to give their observations and suggestions for the improvement of the submitted handwriting. The review sheet is sent to the reviewer by the secretary of the editorship of the Matica Srpska Social Sciences Quarterly. In case the refusal of the paper is suggested, the explanation has to be detailed.

During the whole process, the reviewers act independently from one another. The identity of the second reviewer remains unknown to the first one and vice versa.

The editorship is obliged to provide a solid control over the review quality. In case the authors have serious and well based objections on the account of the review, the editorship will reconsider whether the review is objective and whether it satisfies the academic standards. Should any doubt arise regarding the objectiveness or the quality of the review, the editor will seek other reviewers' opinion.

The reviewers are familiar with the fact that the handwritings sent to them for the review are the authors' intellectual property and thus can not be appropriated or shown in public.

It is especially emphasized that the reviewers cannot be from the institution from which the author of the manuscript is or that they have recently published articles and publications with any of the authors of the submitted work (as co-authors).

The list of paper reviewers is published in the last volume of the current year.

PLAGIARISM

Plagiarism, or taking over of someone else's ideas, words or other forms of creative expression and presenting them as one's own, represents a crude violation of scientific ethics. Plagiarism can also include a disturbance of copyrights, which is illegal.

A plagiarism includes the following:

- a 'letter for letter' or almost 'letter for letter' assumption or deliberate paraphrasing (with the aim of covering the plagiarism) of parts of the text by other authors without a clear indication of the source or marking the copied fragments (for instance, by using quotation marks);
- copying of equations, pictures or tables from other people's works without correct citation of the source and/or without the permission of the author or copyright owner.

We warn the authors that each handwriting gets checked for plagiarism or auto plagiarism.

The handwritings with clear indications of plagiarism will be automatically rejected.

If it is ascertained that the paper published in the *Matica Srpska Quarterly* is a plagiat, the authors will be demanded to write an apologizing note to the authors of the original paper and the further colaboration with the authors of the plagiat will be terminated.

THE RETRACTION OF THE ALREADY PUBLISHED PAPERS

The published handwritings will be available as long as possible in the form they were published, without any changes. Sometimes, however, it can occur that the published paper has to be retracted. The main reason for the retraction is the need to correct a mistake with the aim of preserving the scientific integrity, not the desire to punish the authors.

The article has to be retracted in case of disturbing the publisher's, copyright owner's or author's rights; disturbing professional ethical codexes, i.e. submitting the same handwriting to several magazines at the same time, a false claim on the autorship, plagiarism, manipulating data for fraud and so on. In some cases, a paper can be retracted in order to correct subsequently discerned mistakes in the handwriting or in the published paper.

Standards for the resolving of such situations when retraction occurs are defined by libraries and scientific bodies, and the same practice is accepted by the *Matica Srpska Quarterly*: in the electronic version of the source article (the one that is retracted) a connection is established (HTML link) with the notification on the retraction. The retracted article is kept in the source form, but with the watermark on PDF document, on each page, which indicates that the article is retracted (RETRACTED).

OPEN ACCESS

Matica Srpska Quarterly is available in the open access regime. Articles published in the magazine can be downloaded for free from the magazine's site and used in accordance with the license Creative Commons Autorship-Non-commercial-No revising 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Matica Srpska Quarterly does not charge APC (Article Processing Charge).

AUTO-ARCHIVING

The magazine enables the authors to deposit the accepted, reviewed version of the handwriting, as well as the final, published version in PDF format in an institutional repository and/or non-commercial database. Furthermore, the authors are allowed to publish the paper on personal websites (including the profiles on social networks for scientists, such as ResearchGate, Academia.edu etc) and/or on the website of the institution they are engaged at, in accordance with the clauses of the license Creative Commons Attribution-Non-commercial-No revising 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), any time after publishing it in the magazine. There has to be a mentioning of the publisher, as the copyright owner, and the source of the handwriting, as well as the digital object identifier – DOI of the article published in form of a HTML link.

COPYRIGHTS

Once the handwriting is accepted for publishing, the authors transfer the copyrights to the publisher. In case the handwriting is not accepted for printing in the magazine, authors preserve all rights.

The rights on the handwriting, including additional materials and all the parts, extracts or elements of the handwriting, transferred to the publisher are as follows:

- a right to print trial samples, reprint or special editions of the handwriting;
- a right to translate the handwriting to other languages;
- a right to reproduce the handwriting using photo-mechanic or similar utensils, including but not restricting to photo-copying, and a right to distribute these copies;
- a right to reproduce and distribute the handwriting electronically or optically using all the data carriers or storage media, especially in mechanically readable/digitalized form on data carriers such as hard disc, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), mini disc, data tapes, and a right to reproduce and distribute the handwriting from the mentioned data conveyors.
- a right to preserve the handwriting in database, including online database, as well as the right to transfer the handwriting in all technical systems and regimes;
- a right to render the handwriting available to public or to closed groups of users on basis of individual requests for use on monitors or other readers (including e-books readers), and in printed form for users on Internet, online services, internal or external networks.

All the documents about the magazine as well as the PDF format of each published issue can be found on the Quarterly's website.

The editorship of the *Matica Srpska Quarterly*

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Рукопис који се нуди за објављивање у *Зборнику Мајинце српске за друштвене науке* (ЗМСДН) шаље се електронским путем на адресу: **npavlovic@maticasrpska.org.rs** или **zmsdn@maticasrpska.org.rs**. Формулар *Изјаве* да рад није (нити ће бити) објављиван или понуђен неком другом часопису или издавачу за објављивање електронски ће Вам доставити стручни сарадник Одељења. Рукопис можете доставити и поштом на адресу: **Никола Павловић, Зборник МС за друштвене науке, Мајинце српске 1, 21000 Нови Сад**. Стручног сарадника можете контактирати и усмено на тел. 021/661-5798.

Уз рукопис рада, прилаже се кратка биобиблиографска белешка о аутору, као и број телефона, електронска адреса, име и адреса установе где је аутор за послен.

Рукописи на српском језику треба да буду на ћириличном писму, у Microsoft Word-у, величине (укључујући **сажета**к на српском и **резиме** на енглеском језику, слике, табеле и друге прилоге) до 35.000 словних знакова (укупно с размацима).

Основни текст треба да буде написан уз поштовање следећих захтева – Врста слова: **Times New Roman**; проред: **1,5**; величина слова: **12**. Одступ првог реда у пасусу: **1,25** см. Наслове одељака првог нивоа писати великим словима (верзалом), центрирано, одвојено од основног текста једним редом пре и после њега. Наслове одељака другог нивоа наводити малим словима, центрирано, такође одвојено од основног текста једним редом.

Раду приложити и сажетак (од 10 до 15 редова) на српском и енглеском (или једном од распрострањених страних језика) с четири до шест кључних речи, у прореду 1, величине слова 11. Сажетак и кључне речи на српском језику дају се непосредно испод наслова рада и имена и афилијације аутора. Резиме и кључне речи на енглеском језику (или неком од распрострањених језика) дају се на крају рада, након списка цитиране литературе, такође испод наслова рада и имена и афилијације аутора, на српском и енглеском језику.

Фусноте (напомене уз текст, спуштенице): проред 1, величине слова 10. Напомене (фусноте) користити само за пропратна објашњења, а не за цитирање или навођење референци. За цитирање или само позивање на нечије дело користити библиографску парентезу.

Страна имена у раду писати онако како се изговарају (транскрипција на српски језик према Правопису српскога језика), с тим што се при првом навођењу у загради име даје изворно.

Илустративни прилози уз радове (фотографије, графикони, географске карте...) треба да буду искључиво црно-бели и с називом прилога (навести аутора фотографије, односно извор фотографије, географске карте и графикона). Аутор треба да означи место прилога у тексту.

САЖЕТАК и РЕЗИМЕ (SUMMARY)

Сажетак се даје на почетку рада (на српском језику, односно језику рада уколико је аутор са другог говорног подручја). Сажетак укратко приказује суштину рада. Конкретно треба да да основне информације: о циљу и предмету

рада, те методологији и приступу истраживању. Обим Сажетка треба да буде између 10 и 15 редова (700–1100 словних места укупно). Сажетак је праћен списком кључних речи (4–6). На крају рада даје се Резиме на страном језику (SUMMARY), који представља проширени Сажетак, те поред циља и предмета рада, методологије и приступа истраживању треба да садржи и резултате, као и оригиналности/вредности рада. Резиме, такође, садржи кључне речи из Сажетка. Обим Резимеа треба да износи између 15 и 25 редова (1100–1800 словних места укупно). Уз Резиме који се подноси на енглеском језику **приложити и српски превод**.

БИБЛИОГРАФСКА ПАРЕНТЕЗА

Библиографска парентеза, као уметнута скраћеница у тексту која упућује на потпуни библиографски податак о делу које се цитира, наведен на крају рада, састоји се од отворене угласте заграде, презимена аутора (обично, године објављивања рада који се цитира, те ознаке странице с које је цитат преузет и затворене угласте заграде. Презиме аутора наводи се у изворном облику и писму. Пример:

[Ивић 1986: 128] за библиографску јединицу: Ивић, Павле (1986). *Српски народ и његов језик*. 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга.

Ако се цитира више суседних страница истог рада, дају се цифре које се односе на прву и последњу страницу која се цитира, а између њих се ставља црта, на пример:

[Ивић 1986: 128–130] за библиографску јединицу: Ивић, Павле (1986). *Српски народ и његов језик*. 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга.

Ако се цитира више страница истог рада а које нису у низу, цифре које се односе на странице у цитираном раду, одвајају се запетом, на пример:

[Ивић 1986: 128, 130, 145] за библиографску јединицу: Ивић, Павле (1986). *Српски народ и његов језик*. 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга.

Уколико је реч о страном аутору, презиме изван парентезе транскрибовати на језик на коме је написан основни текст рада, на пример, Џ. Шорт за John Rennie Short, али у парентези презиме треба давати према изворном облику и писму, на пример:

[Short 1996: 106] за библиографску јединицу: Short, John Rennie (1996). *The Urban Order: An Introduction to Cities, Culture, and Power*. Oxford: Blackwell Publishing.

Када се у раду помиње више радова које је један аутор публиковао исте године, у текстуалној библиографској напмени потребно је одговарајућим азбучним словом прецизирати о којој је библиографској одредници из коначног списка литературе реч. На исти начин потребно је, наравно, обележити библиографску јединицу и у списку цитиране литературе. Пример:

[Murphy 1974a: 12].

Уколико библиографски извор има више аутора, у уметнутој библиографској напомени наводе се презиме првог аутора, док се презимена осталих аутора замењују скраћеницом **и др.** (односно **et al.**, ако је библиографски извор на страним језицима који користе латинично писмо):

[Ивић и др. 2007] за библиографску јединицу: Ивић, Павле; Иван Клајн, Митар Пешикан и Бранислав Брборић (2007). *Српски језички приручник*. 4. изд. Београд: Београдска књига.

[Poss et al. 2000] за библиографску јединицу: Poss, Christopher; Bryan Lowes and Leslie Chadwick (2000). *Dictionary of Economics*. 3rd ed. Glasgow: Harper Collins.

Ако је из контекста јасно који је аутор цитиран или парафразира, у текстуалној библиографској напомени није потребно наводити презиме аутора. Пример:

Према Марфијевом истраживању [1974: 207], први сачувани трактат из те области сачио је бенедиктинац Алберик из Монте Касина у другој половини 11. века.

Ако се у парентези упућује на радове двају или више аутора, податке о сваком следећем раду треба одвојити знаком тачка-запета (;). Пример:

[Белић 1958; Стевановић 1968].

Ако је у рукопису, услед немогућности да се користи примарни извор, презет навод из секундарног извора, у парентези је неопходно уз податак о аутору секундарног извора навести и реч „према”:

„Усменост” и „народност” бугаршлица Ненад Љубинковић доводи у везу с прилагођеношћу средини [према Килибарда 1979: 7].

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Цитирана литература даје се при крају рада у засебном одељку насловљеном ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА. У овом Одељку разрешавају се библиографске парентезе скраћено наведене у тексту. Библиографске јединице (референце) наводе се по **азбучном** или **abecednom** реду презимена првог или јединог аутора како је оно наведено у парентези у тексту. Прво се азбучним редом наводе презимена првог или јединог аутора чији су радови објављени ћирилицом, а затим се абecedним редом наводе презимена првог или јединог аутора чији су радови објављени латиницом. Ако опис библиографске јединице обухвата неколико редова, сви редови осим првог увучени су удесно за два словна места (висећи параграф).

Пошто се цитирана литература користи за библиометријску и наукометријску анализу аутора, часописа и самих радова, молимо ауторе да пре достављања рукописа пажљиво провере списак литературе, као и само цитирање у тексту.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА наводи се према стандарду за цитирање Матице српске (МСЦ):

Монографска публикација

Презиме, име аутора и (евентуално) средње слово (односно, код аутора с руског говорног подручја – очество). Наслов књиге. Уколико је превод, податак о преводиоцу. Приређивач или нека друга врста ауторства. Податак о издању или броју томова. Место издавања: издавач, година издања. Пример:

Томић, Јаша (2006). *Рај у Албанији и око Скадра*. Приредио: Радован Поповић. Нови Сад: Прометеј.

У случају ауторства двају или више аутора, након података за првог дају се (после знака ;) одговарајући подаци за остале ауторе: име, (средње слово – очество) и презиме другог и осталих аутора, међусобно одвојених запетом.

Ако није дат податак о издању подразумева се да је реч о првом издању. У случају 2, 3, 4. итд. издања редни број издања може се навести као у првом параграфу Упутства за монографске публикације (Податак о издању или броју томова). Пример:

Белић, Александар (1958). *О језичкој природи и језичком развоју: лингвистичка истраживања*. Књ. 1–2. изд. Београд: Нолит.

Монографска публикација с корпоративним аутором

Комисија, асоцијација, организација, уз коју на насловној страни није наведено име индивидуалног аутора, преузима улогу корпоративног аутора. Пример:

Београдска филхармонија (2005). *Сезона 2005–2006. Циклус Ханс Сваровски*. Београд: Београдска филхармонија.

Република Србија. Републички завод за статистику (2008). *Два века развоја Србије: Статистички преглед*. Београд: РЗС.

Анонимна дела

Дела за која се не може установити аутор препознају се по своме наслову. Пример:

Српске народне зајонетке (1877). Уредио и издао Стојан Новаковић. Београд: Задужбина Чупићева.

Зборник радова с конференције

Пантић, Мирослав /ур./ (2004). *Ресава (Горња и Доња) у историји, науци, књижевности и уметности*. Научни скуп, Деспотовац, 20–21. август 2003. Деспотовац: Народна библиотека „Ресавска школа”.

Монографске публикации с више издавача

Палибрк Сукић, Несиба (2005). *Руске изабелице у Панчеву: 1919–1941*. Предговор: Алексеј Арсењев. Панчево: Градска библиотека и Историјски архив.

Ђорђевић, Љубица (2001) *Библиографија дела Десанке Максимовић: 1920–1971*. Београд: Филолошки факултет, Народна библиотека Србије и Задужбина Десанке Максимовић.

Монографске публикации с више издавача и више места издања

Јеринг, Рудолф фон (1998). *Циљ у праву*. Београд: Службени лист СРЈ, Подгорица: ЦИД и Сремски Карловци и Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана Стојановића.

Монографске публикации с једним издавачем лоцираним у више места издања

а) У два места издања – наводе се оба места.

Black, John (2002). *A Dictionary of Economics*. Oxford and New York: Oxford University Press.

б) У више од два места издања наводе се само једно место (седиште издавача) и додаје **итд.** (односно **etc.**, ако је публикација објављена на језику који користи латинично писмо).

Bannock, Graham et al. (2003). *Dictionary of Economics*. London etc.: Penguin Books.

Фототипско издање

Презиме, име аутора. *Наслов књиџе*. Место првог издања, година првог издања. Место поновљеног, фототипског издања: издавач, година репринт издања.

Соларић, Павле (2003). *Поминак књиџески*. Венеција, 1810. Инђија. Народна библиотека „Др Ђорђе Натошевић”.

Секундарно ауторство

Зборници научних радова описују се према имену уредника или приређивача.

Презиме, име уредника (или приређивача). *Наслов дела*. Место издања: издавач, година издања.

Радовановић, Милорад /ур./ (1996). *Српски језик на крају века*. Београд: Институт за српски језик САНУ и Службени гласник.

Његован, Драго /прир./ (2009). *Злочини окупајтора и њихових помагача у Војводини. V Група масовних злочина у Срему. Акција Викијора Томића и њихови истреби суд у Срему 1942*. Нови Сад: Прометеј и Мало историско друштво.

Рукопис

Презиме, име. *Наслов рукописа* (ако постоји или ако је у науци добио опште-прихваћено име). Место настанка. Институција у којој се налази, сигнатура, година настанка.

Николић, Јован. *Песмарица*. Темишвар: Архив САНУ у Београду, сигн. 8552/264/5, 1780–1783.

Рукописи се цитирају према фолијацији (на пример, 2а–3б), а не према пагинацији, изузев у случајевима кад је рукопис пагиниран.

Прилог у серијској/периодичној публикацији

Презиме, име аутора и (евентуално) средње слово – очество. Наслов текста у публикацији. *Наслов часописа*, годиште или том публикације, година (или потпун датум) издања, број свеске: стране на којима се текст налази.

Рибникар, Јара (2004). Нова стара прича. *Летопис Мајице српске*, књ. 473, св. 3 (март 2004): 265–269.

Чланак или поглавље у књизи

Спиридоновић, Срђан (1998). Како је метар настао и како је доспео у Србију, у: Тодор И. Подгорац (ур.) *Наука и техника у Србији групе њоловине века 1854–1904*. Крагујевац: Универзитет у Крагујевцу, 868–884.

Прилог у новинама

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов новина*, датум, странице. Пример:

Кљакић, Слободан (2004). Черчиллов рат звезда против Хитлера. *Политика*, 1. 7. 2004, 5.

Рад у Зборнику радова

Презиме, име аутора и (евентуално) средње слово – очество. Наслов текста у публикацији: стране на којима се текст налази. У Зборнику: Име (евентуално средње слово – очество) и презиме уредника (или приређивача). *Наслов дела*. Место издања: издавач, година издања.

Архивски извори (необјављени)

По правилу податке о архивским изворима требало би наводити следећим редоследом:

1. Име архива (пуно и/или скраћено); пример: Архив Србије (АС)
2. Назив фонда или збирке (пуно и/или скраћено); пример: Министарство финансија (МФ)
3. Година
4. Одељци и серије у оквиру фондова и збирки
5. Подаци о количини грађе.

Количина је изражена бројем књига, кутија, фасцикли, свежњева, регистратора и сл. За техничке инвентарске јединице, које су најчешће употребљаване као јединице мере, користе се скраћенице:

д.	досије	п.	повез
књ.	књига	рег.	регистратор
ком.	комад	св.	свежањ
кут.	кутија	свес.	свеска
о.	омот	ф.	фасцикла
пак.	пакет		

Ако се име архивске установе, назив фонда/збирке и одељка/серије у оквиру фонда/збирке наводи само скраћено, потребно је одмах после наслова *Архивска грађа* навести списак свих скраћеница које се под тим насловом користе. То се односи и на податке о архивској грађи у страним архивима, односно на архивске податке који се наводе на страним језицима.

Објављена архивска грађа

Као монографске и/или друге сличне публикације.

Правни прописи и судска решења

Пуни назив прописа (скраћени назив прописа – акроним). *Гласило у коме је њројис објављен*, број (бр.) гласила и година објављивања (обично скраћено – задње две цифре). Примери:

Закон о облигационим односима (ЗОО). *Службени лист СФРЈ*, бр. 29/78.

Закон о извршном поступку (ЗИП). *Службени лист РС*, бр. 124/04.

Ако је пропис мењан и допуњаван, наводе се сукцесивно бројеви и године објављивања измена и допуна. Пример:

Закон о основама система васпитања и образовања (ЗОСВО). *Службени лист РС*, бр. 62/03, 64/03, 58/04 и 62/04.

Члан, став и тачка прописа (у библиографској парентези, а и другде) означава се скраћеницама чл., ст. и тач. Иза последњег броја се не ставља тачка.

Чл. 5, ст. 2, тач. 3 или чл. 5, 6, 9 и 10 или чл. 4–12

Навођење судских одлука треба да садржи што потпуније податке (име суда, врста и број одлуке, датум када је донесена ...), ако су оне архивирани, онда их наводити као (необјављене) архивске изворе, ако су објављене, онда их наводити као монографске и/или друге публикације.

Монографска публикација доступна on-line

Презиме, име аутора. *Наслов књије*. <адреса с Интернета> Датум преузимања. Пример:

Veltman, K. H. *Augmented Books, knowledge and culture*.

Доступно на: <<http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/6d/6d.>>. Приступљено: 2. 2. 2002.

Прилогу серијској/периодичној публикацији доступан on-line

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов њериодичне њубликације*. Датум периодичне публикације. Име базе података. Датум преузимања. Пример:

Toit, A. Teaching Infopreneurship: students' perspective. *ASLIB Proceedings*. February 2000. Proquest. 21. 2. 2000.

Прилог у енциклопедији доступан on-line:

Назив одреднице. *Наслов енциклопедије*. <адреса с Интернета> Датум преузимања. Пример:

Wilde, Oscar. *Encyclopedia Americana*. Доступно на: <<http://www.encyclopedia.com/doc/1G1-92614715.html>>. Приступљено: 15. 12. 2008.

Дигитални идентификатор објекта (DOI = Digital Object Identifier)

Монографске публикације и прилози у серијској/периодичној публикацији доступни on-line (уопште: е-текст, слика, аудио/видео запис, софтвер, итд.) могу током времена да промене адресу на Интернету (или се промени име веб странице), тако да се јавила потреба да им се додели трајан идентификатор помоћу кога је тражени објект могуће пронаћи. У те сврхе најчешће се користи DOI систем (вид. wikipedia.org/wiki/Digital_object_identifier).

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов њериодичне њубликације*. Датум периодичне публикације. DOI. Пример:

Nikolic, Ivana. Publishing in Serbia. *Slavic and East European Information Resources*, Volume 1, Issue 2 and 3, February 2001: 85–126. DOI: 10.1300/J167v01n02_03
<www.inlbrmaworld.com/smpp/.../content~db=all~content=a904437540>
30. 1. 2010.

У том случају не треба наводити <Име базе података> и Датум преузимања (у горњем примеру – 4–5. ред).

Прилог у енциклопедији и његов DOI

Презиме, име аутора. Назив одреднице. *Наслов енциклопедије*. Податак о издању или броју томова. DOI. Пример:

Paskin, Norman. Digital Object Identifier (DOI®) System. *Encyclopedia of Library and Information Sciences*. Third Edition. DOI: 10.1081/E/ELIS3-120044418

ТАБЕЛАРНИ И ГРАФИЧКИ ПРИКАЗИ

Табеларни и графички прикази треба да буду дати на једнообразан начин, у складу с одабраним дисциплинарним стандардом опремања чланака. Наслове свих приказа, а по могућству и њихов текстуални садржај дати двојезично, на српском језику (односно, језику рада) и на енглеском језику. Табеларни и графички прикази морају бити нумерисани, а обавезно позивање на њих у тексту даје се у обичним заградама (табела 1), или (слика 1) итд., с позивом: видети.

МАТЕМАТИЧКИ ИЗРАЗИ

Пожељно је избегавати компликоване знаке ако се могу заменити простијим. Математичке изразе (једначине, симболе, операторе) треба давати у Equation Editor-у текст процесора Microsoft Word, или коришћењем посебног пакета (LaTeX), који ће редакција достављати ауторима на њихов захтев. Следећи начин исписивања математичких симбола може у значајној мери допринети уштеди простора у часопису.

1. Дијакритички знаци иза симбола се много лакше репродукују од оних изнад или испод симбола; треба писати на пример A^* а не $\dot{A}$. Грчка слова могу се употребљавати за параметре популација а латинска слова за оцене.

2. Треба избегавати ситне знакове. Израз који садржи и супскрипт и суперскрипт на пример x_i^t могао би се написати као $x_i(t)$, а $e^{f(x)}$ као $\exp [f(x)]$.

3. Кад год је могуће, треба избегавати компликоване изразе. На пример, извод се уместо изразом

$$\frac{d^2 f(x, y)}{dx dy}$$

може означити са

$$f''_{xy}$$

4. Разломак $\frac{a}{b}$ може се означити разломком a/b .

5. Висина израза може се редукovati ако се границе знакова као што су $\int$, $\sum$, Π ставе поред, а не изнад и испод оператора. На пример

$$\int_{t=0}^{t=T}$$

може се написати као

$$\int_{t=0}^{t=T}$$

Молимо ауторе да пажљиво провере математичке изразе пре него што предају рукопис.

ЗАХВАЛНИЦА

Захвалница се исписује као посебан одељак, пре одељка Цитирана литература. У захвалници се дају подаци о истраживању из ког је проистекао рад понуђен за објављивање, о финансијеру тог истраживања, као и захвалност лицима која су на различите начине допринела настанку рада.

JEL КЛАСИФИКАЦИЈА

За текстове из области економских (и сродних) наука обавезна је JEL класификација, стандардни метод класификације научне литературе из ове области, према класификацији коју је увео и користи Journal of Economic Literature, а прихватила ју је огромна већина економских и сродних часописа у свету. Кодови из ове класификације могу се пронаћи на: <https://www.aeaweb.org/econlit/jelCodes.php>

МАТИЦА СРПСКА

ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА
**ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ**

Научни часопис из области друштвених и хуманистичких
наука с непрекидним излажењем од **1950.** године.

Зборник Матице српске за друштвене науке излази квартално, 4 њуша годишње.

Годишња претплата (4 свеске) износи **900,00** динара (за иностранство **30,00 €**)
за чланове Матице српске **450,00** динара (из иностранства **20,00 €**)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **10,00 €**)

Наручујем примерака *Зборника МС за друштвене науке*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса: _____

Телефон: _____ Е-адреса: _____

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун
Матице српске, број **205-204373-09** (Комерцијална банка), са назнаком
„за Зборник МСДН”. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати
омогућићете да *Зборник МС за друштвене науке* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за друштвене науке

21000 Нови Сад, Матице српске 1

e-mail: npavlovic@maticasrpska.org.rs односно zmsdn@maticasrpska.org.rs

МАТИЦА СРПСКА

MATICA SRPSKA

Улица Матице српске, број 1 • 21000 Нови Сад, Србија
Телефон: 021 527 622 • Телефакс 021 528 901

HQ: 1 Matica Srpske street • 21 000 Novi Sad, Serbia
Phone: + 381 21 527 622 • Telefax: + 381 21 528 901

Зборник Матице српске за друшћивене науке
издаје Матица српска

Илази четири пута годишње

Уредништво и администрација:
Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021 / 6615–798; 021 / 420–199

Social Sciences Quarterly published by Matica Srpska
Editorial and publishing office: Novi Sad, Matica Srpska 1
Phone: (00381) 21 6615–798; (00381) 21 420–199

E-mail: npavlovic@maticasrpska.org.rs; zmsdn@maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за друшћивене науке*
закључила је 198. (2/2026) свеску 25. маја 2026.

За издавача: проф. др Драган Станић, председник Матице српске
Сћручни сарадник Одељења: мср Никола Павловић
Редакћура и лекћура: Владимир М. Николић
Корекћура: мр Драган Тубић
Лекћура и йревод резимеа на енлески језик: Љиљана Тубић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Штампање завршено јула 2026. године

Комйјућерски слој: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин
Шћамйа: САЈНОС, Нови Сад
Тираж: 300
eISSN 2406-0836

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке / главни
уредник Душан Достанић ; одговорни уредник Милош
Ковић 1984, св. 76–. – Нови Сад: Одељење за друштвене
науке, 1984–. – 24 cm

Четири пута годишње. – Резиме на енгл. језику. – Наставак
публикације: Зборник за друштвене науке

ISSN 0352-5732

COBISS.SR-ID 3360258

Публиковање овог *Зборника* помогло је
Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије

